

ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา

ศรีเลา เกษพรหม

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
พ.ศ.2541

ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา

ศรีเลา เกษพรหม

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

พ.ศ.2541

SRI - CMU - 41 - 3 - 324

ISBN : 974 - 657 - 015 - 3

ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา

SRI-CMU-41-3-324
ISBN: 974-657-015-3

ผู้เขียน
ศรีเลา เกษพรหม

ที่ปรึกษา
ฮันส์ เพนธ์
มณี พยอมยงค์
บุญยืน บุญชัย
ดวง ไชยวงศ์

บรรณาธิการ
พรรณเพ็ญ เครือไทย

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มิ่งเมือง 279/5 ถ.มหิดล ต.ป่าแดด อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 50100
โทร. 204785-6 โทรสาร. 282400

พิมพ์ครั้งแรก ธันวาคม 2541

คำปรารภ

หนังสือ "ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา" เป็นเรื่องของการทำนาปลูกข้าว ทั้งของคนที่อยู่บนดอย โดยเฉพาะลัวะ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นกลุ่มคนดั้งเดิมที่อยู่ในแถบนี้ก่อนที่คนไทจะอพยพเข้ามา และกล่าวถึงการทำนาของคนไทยยวนที่อยู่บนพื้นราบ สะท้อนภาพวิถีชีวิต และขั้นตอนในการทำนาของคนไทในอดีต ซึ่งมีระบบความเชื่อเข้ามาผสมผสาน นับเป็น วัฒนธรรมที่น่าศึกษา เนื่องจากปัจจุบันมีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการทำนา จึงทำให้คนละลืมวัฒนธรรมในการทำนาแบบดั้งเดิมไปเกือบหมดสิ้น อย่างจะหาดูวัวควาย ที่ใช้ชักลากคันไถ ตลอดจนเครื่องมือที่ใช้ทำนาก็ยากเต็มที

การรวบรวมเรียบเรียงเรื่องราวเกี่ยวกับการทำนาของคนโบราณ แล้วมาตีพิมพ์เป็นหนังสือออกเผยแพร่ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ เทคนิควิทยา และขั้นตอนในการทำนา ของนายศรีเลา เกษพรหม และโครงการวิจัยจารีกล้านนา ในครั้งนี้ จึงเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมอย่างยิ่ง

สถาบันวิจัยสังคม ขอขอบคุณนายศรีเลา เกษพรหม และโครงการวิจัยจารีกล้านนา ที่ได้อุตสาหะนำเสนอเรื่องดี ๆ มีประโยชน์ เช่นนี้ แก่สาธารณชน และขอขอบคุณมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่ให้การสนับสนุนงานสืบสานองค์ความรู้ และวัฒนธรรมอันล้ำค่าของล้านนาไทย หวังว่าหนังสือเล่มนี้จะได้รับความสนใจ และเป็นประโยชน์ไม่น้อย

(ศาสตราจารย์ ดร.สิทธิ์ บุตรอินทร์)
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยสังคม
ธันวาคม 2541

คำนำ

ชื่อหนังสือ "ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา" ตั้งตามคำพูดคล้องจองของคนในล้านนา ที่ใช้พูดกันมาแต่โบราณ จนถึงสมัยพระเจ้ากาวิละ (พ.ศ.2325-2359) ดังปรากฏว่าเมื่อพระองค์ไปรวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ ในยุคที่เรียกกันว่า "เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง" หลังจากปราบได้เมืองใดแล้ว พระองค์จะให้ป่าวประกาศให้ชาวเมืองที่หนีศึกสงคราม กลับเข้ามาอยู่บ้านอยู่เมืองทำหน้าที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินต่อไป ตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งไปตีเมืองเชียงขาง (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศพม่า) หลังจากได้ชัยชนะแล้วก็ป่าวประกาศว่า "ลัวะหื้อออกมาแปลงไร่ ไทหื้อออกมาแปลงนา"

สำหรับหนังสือเล่มนี้เนื้อเรื่องส่วนใหญ่กล่าวถึงการทำนาของคนไท หรือคนไทยยวนมากกว่าการทำไร่ของลัวะ เนื่องจากกรรมวิธีต่างๆ นั้นคล้ายกันมาก จะต่างก็ตรงพิธีกรรมบางอย่างที่เป็นความเชื่อของชนเผ่าเท่านั้น

ส่วนภาษาที่ใช้บางคำซึ่งเป็นภาษาถิ่นจะคงไว้ เช่นคำว่า "ปลูกนา" ที่ถูกน่าจะเป็น "ปลูกข้าว"

ความสำเร็จของการเขียนหนังสือเล่มนี้ ส่วนหนึ่งได้อาศัยข้อมูลจากเอกสารในคลังข้อมูลจารึกล้านนา และคลังไมโครฟิล์ม ของสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และนักวิชาการ 2 ท่านที่ให้ความอนุเคราะห์ คือ 1. ดร.ฮันส์ เพนธ์ ที่ให้คำปรึกษา คำชี้แนะ บอกแนวทาง ในการเขียน 2. อาจารย์พรรณเพ็ญ เครือไทย ที่ได้ช่วยเหลือในด้านการเรียบเรียง และตรวจแก้ภาษาไทยให้ถูกต้องสละสลวย ผู้เขียนขอขอบคุณทั้ง 2 ท่านไว้ ณ โอกาสนี้

คุณประโยชน์ใดที่จะเกิดขึ้นเพราะหนังสือเล่มนี้ ขอเป็นกุศลบูชาคุณครูบาอาจารย์บัณฑิตนักปราชญ์ บรรพชนทุกท่าน

ศรีเลา เกษพรหม
ธันวาคม 2541

สารบาญเรื่อง

ลัวะเยียะไร่

ลัวะเป็นกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมด้อยกว่ามอญและไทย อาศัยอยู่บนดอย หรือเชิงดอยในตำนานหลายตำนาน เช่น ชินกาลมาลี เรียกกลุ่มชนที่อยู่ในป่าว่า มิลักขุ

ชุมชนชาวลัวะ

ลัวะเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในเขตภาคเหนือตอนบนมาแต่ดั้งเดิม มีการกล่าวถึงลัวะในตำนานต่างๆ เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ตำนานเมืองเชียงแสน ตำนานพื้นเมืองพะเยา ตำนานพระธาตุดอยตุง ว่าลัวะอาศัยอยู่กระจัดกระจายตามภูเขา จังหวัดเชียงรายอยู่ที่ดอยตุง จังหวัดเชียงใหม่อยู่ที่ดอยสุเทพ ที่อำเภอแม่ริม หางดง สันป่าตอง จอมทอง และฮอด ที่เมืองน่าน มีลัวะอาศัยอยู่มากในเขตอำเภอปัว ชาวลัวะเรียกหัวหน้ากลุ่มว่า "ขุน" หรือ "สะมาง"

ลัวะอยู่พื้นราบหรือบนดอย ชาวลัวะแต่เดิมนั้น จะตั้งชุมชนอยู่ในพื้นราบ หรือบนภูเขา ยังไม่เป็นที่แน่ชัด อาจจะอยู่ในพื้นราบ ต่อมาเมื่อมีชนกลุ่มอื่นที่มีวัฒนธรรมสูงกว่าเข้ามา ชาวลัวะซึ่งมีอุปนิสัยชอบความสงบจึงหนีขึ้นไปอยู่บนที่สูงก็ได้ หรือว่า

เป็นกลุ่มชนที่ชอบอาศัยอยู่ตามภูเขามาแต่เดิม เพราะมีแหล่งอาหารและสิ่งแวดล้อมถูกกับอัธยาศัยก็ได้

บ้านของชาวลัวะ (ที่บ้านช่างหม้อน้อย อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน)

การรวมกลุ่มเป็นชุมชน เมื่อใดที่หัวหน้าที่เป็นผู้นำเป็นคนฉลาดมีความกล้าหาญก็จะรวมกลุ่มชาวลัวะได้มากตั้งเป็นชุมชนขนาดใหญ่ โดยการสร้างเวียงสร้างเมือง เมื่อศตวรรษที่ 13 ลัวะในเขตเชียงใหม่มีหัวหน้าชื่อ ขุนวิรังคะ เป็นกลุ่มชาวลัวะที่เข้มแข็งและกล้าหาญ ได้ทำสงครามกับมอญลำพูน แต่แพ้ชาวมอญ

ลัวะสร้างเวียง ในตำนานเสาอินทขีล และตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (สายหนึ่ง)ได้กล่าวถึงลัวะกลุ่มนี้ได้สร้างเวียงเชษฐบุรี คือเวียงเจ็ดลิน ตั้งอยู่ที่เชิงดอยสุเทพ สร้างเวียงนพบุรี คือที่ตั้งเวียงเชียงใหม่ในปัจจุบัน และสร้างเวียงสวนดอก

ลัวะที่ตั้งชุมชนอยู่ที่ดอยตุง จังหวัดเชียงราย มีหัวหน้าที่มีความเก่งกล้าสามารถ นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า หัวหน้าของลัวะกลุ่มนี้คงจะเป็นคนไทย ชื่อจังกราช เมื่อได้เป็นหัวหน้าของชาวลัวะจึงเรียกว่า ลัวะจังกราช ได้สร้างเวียงเชียงลาว เป็นต้นตระกูลของกษัตริย์ไทยยวน

กลุ่มคนดั้งเดิมที่อยู่ในภาคเหนือตอนบน สิ่งที่ทำให้เชื่อว่าชาวลัวะเป็นกลุ่มชนที่อาศัยในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน โดยเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย มาก่อน คือ ตำนานพระธาตุต่างๆ ตำนานพระพุทธบาท ตำนานพระเจ้าเลียบโลก และตำนานปูชนียสถานที่สำคัญต่างๆ

ตำนานดังกล่าวได้กล่าวถึงการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ซึ่งคงหมายถึงพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ได้นำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้ามาเผยแพร่ คนโบราณถือเอาคำสั่งสอนเหล่านั้นเป็นประดุจดั่งพระพุทธเจ้า คงถือเอาก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จปรินิพพาน มีพระสาวกได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า เมื่อไม่มีพระพุทธเจ้าแล้วจะมีใครแทน พระพุทธองค์ตรัสว่า พระธรรมคำสั่งสอนเป็นตัวแทนของตถาคต ผู้ใดเห็นธรรมชื่อว่าได้เห็นตถาคต ดังนั้นจึงถือกันว่าเมื่อมีคนนำเอาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไปที่ใด ก็เหมือนกับพระพุทธเจ้าเสด็จไปด้วยพระองค์เอง

ในตำนานดังกล่าวนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมา คนแรกที่ได้พบและสนทนาด้วยเป็นคนลัวะทั้งนั้น ไม่ปรากฏว่าพบคนไทยหรือคนชาติอื่น เช่น ตำนานอ่างสลุง (อ่างสรง) กล่าวว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงแม่น้ำปิงได้เสด็จเลียบฝั่งแม่น้ำปิงขึ้นไปทางเหนือประมาณ 20 กม. ได้พบเห็นลัวะผู้หนึ่งกำลังสร้างหลุกพัดน้ำเข้านา ถ้าเป็นดังนั้น ดูเหมือนกับว่าลัวะตั้งถิ่นฐานอยู่บนพื้นราบ แต่ตามที่รู้ ชาวลัวะจะทำไร่ข้าวบนดอย หรือเชิงเขาอาศัยน้ำฝน แต่ที่กล่าวว่าพระพุทธเจ้าพบลัวะสร้างหลุกวิดน้ำเข้านา อาจจะเป็นไปได้ว่า (1) แต่เดิมลัวะอยู่และทำนาบนพื้นราบ (2) ลัวะอยู่บนดอยทำไร่ข้าว ใช้หลุกวิดน้ำจากลำห้วยเข้านา ก็เป็นได้

อ้ายฟ้า นายหนังสือของพญามังราย เป็นชาวลัวะ ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และในตำนานมังราย เชียงใหม่เชียงตุง พญามังรายเสวยราชย์ที่เมืองเชียงราย ได้รับข่าวว่าเมืองหริภุญไชยลำพูน เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ จึงมีความประสงค์จะได้เมืองหริภุญไชย ปรึกษากับขุนนางทั้งหลาย เหล่าขุนนางว่าเป็นการยากที่จะได้เมือง

หริภุญไชยโดยง่าย วันหนึ่งพญามังรายเสด็จเข้าป่าขึ้นเขาเพื่อตั้งไก่ป่า ได้พบกับลูกของหัวหน้าลัวะผู้หนึ่ง ชื่ออ้ายฟ้า เป็นคนฉลาด พูดเก่ง เป็นที่ถูกใจของพญามังราย จึงให้เข้าไปเป็นคนรับใช้อยู่ในวัง จากนั้นแต่งตั้งให้อ้ายฟ้าเป็นนายหนังสือ ต่อมาเมื่อประมาณ พ.ศ.1817 / A.D.1274 ได้ส่งอ้ายฟ้าไปเป็นไส้ศึกในเมืองหริภุญไชย อ้ายฟ้าใช้เวลา อยู่ 7 ปี พญามังรายจึงรบ ชนะเมืองหริภุญไชย พญามังรายเสวยราชสมบัติในเมืองหริภุญไชยได้ 2 ปี จึงได้มอบบ้านเวนเมืองให้อ้ายฟ้าเป็นเจ้าเมืองแทน มีตำแหน่งตามแบบชาวลัวะว่า ขุนฟ้า

สร้างเวียงเชียงใหม่ในพื้นที่เวียงเก่าของลัวะ พ.ศ.1839 / A.D.1296 พญามังรายสร้างเวียงเชียงใหม่ ก็สร้างในบริเวณเวียงเดิมของชาวลัวะ กษัตริย์เชียงใหม่สมัยต่อมา เช่น สมัยพระเจ้ากาวิละ เมื่อจะเข้าตั้งเวียงเชียงใหม่ จึงได้ให้ลัวะนำขบวนเข้าไป คงเพราะเชื่อว่าเดิมเป็นเวียงของลัวะ จึงให้ลัวะนำเข้าเป็นการเคารพผีลัวะ เพื่อความผาสุกของผู้คนพลเมืองด้วย

ลัวะอยู่ร่วมกับคนไทยยวน ลัวะไม่มีปัญหาในการอยู่ใต้การปกครองของไทยยวน ไทยยวนก็ถือว่าลัวะเป็นเจ้าของแผ่นดินมาแต่เดิม จึงไม่ได้เบียดเบียนชาวลัวะให้ได้รับความเดือดร้อน และยังให้ความคุ้มครองแก่ชาวลัวะอีกด้วย โดยไม่เกณฑ์ชาวลัวะให้ทำงานเมือง ไม่ให้ออกศึกสงคราม แต่ให้ส่งส่วยพืชผลทางการเกษตร ที่ได้จากการทำไร่ทุกปี นอกจากนั้นก็ให้ลัวะเฝ้าดูแลวัด โดยการออกคำสั่งเป็นตราหลาบเงินให้เป็นหลักฐาน

ไทยยวนยังได้รับความร่วมมือจากชาวลัวะเป็นอย่างดี ทั้งในด้านการส่งส่วยและในด้านการศึกสงคราม ดังตัวอย่างเมื่อ พ.ศ.2318 / A.D.1775 พญาจ่าบ้านกษัตริย์เชียงใหม่ ได้ทำศึกกับพม่าและได้แตกทัพร่นถอยลงไปทางใต้ถึงสวรรคโลก เมื่อพม่าถอยกลับไปแล้ว พญาจ่าบ้านจึงสั่งให้อุปราชซึ่งเป็นหลานให้ขึ้นมาตั้งอยู่ที่วังพร้าว เพื่อให้เก็บรวบรวมเสบียงจากชาวลัวะ ก่อนที่กลุ่มของพญาจ่าบ้านจะมาถึง

ของส่วยชาวลัวะ ของส่วยชาวลัวะที่ส่งเข้าคลังของเชียงใหม่ ประกอบด้วย รังผึ้ง น้ำผึ้ง ขี้ผึ้ง เสื่อสาด เครื่องเหล็กมี จอบ เสียม ตะปู และพืชผลที่ได้จากไร่ เช่น ดอกฝ้าย ถั่งเหลือง งา พริก เป็นต้น

มีวัดหลายวัดที่กษัตริย์รับเป็นผู้อุปถัมภ์ มีคำสั่งให้ลัวะส่งส่วยให้แกวัดนั้น เช่น วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย เมื่อ พ.ศ.1952 เครื่องส่วยของลัวะชาวดอยที่ต้องส่งให้แก่วัดทุกปี มี เสื่อ 20 ผืน ผึ้ง 10,000 (น้ำหนัก) น้ำมันงา 10,000 ฝ้าย 10,000 และของส่วยลัวะที่อยู่ตามสันริมน้ำโขง ให้ส่วยเครื่องเหล็ก มี เชา 7 อัน เสียม 7 ด้าม ขวาน 7 อัน พร้า 7 เล่ม สิ่ว 7 อัน เหล็กชี 7 อัน เหล็กขูดมะพร้าว 7 อัน ตะปู ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง

ศาสนากับชาวลัวะ ลัวะถือผีมาแต่เดิม ถึงแม้ว่าต่อมาภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาเข้าไปถึงแล้ว ลัวะก็ยังนับถือผี ลัวะยึดถือพิธีกรรมต่างๆ คล้ายกับคนไทยยวน ผีที่ชาวลัวะนับถือมี ผีฟ้า ผีป่าหรือผีมอญ ผีขุนห้วย ผีขุนน้ำ ผีบ้าน ผีเมือง ผีอารักษ์ ผีเสื้อบ้าน ผีเสื้อไร่

การประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับผีทุกอย่าง คนที่เป็นหัวหน้าเป็นผู้กระทำ และถือว่าหัวหน้าคือต้นผีของตระกูล หัวหน้ามีชื่อเรียกเป็นภาษาลัวะว่า ขุน หรือ สะมาง สะมางเป็นคนที่ชาวลัวะเกรงกลัว สะมางยังมีอำนาจในการตัดสินความที่เกิดขึ้นในชุมชน

ลัวะตั้งชุมชนอยู่บนที่สูง บนดอยหรือเชิงดอย แต่ก็ลงมาพื้นราบเป็นครั้งคราว การตั้งบ้านเรือนของชาวลัวะ จะไม่ตั้งอยู่ในป่าลึกที่เป็นต้นไม้ใหญ่ จะอยู่ในป่าเบญจพรรณ

อันมีไม้ไผ่ขึ้นแซมกับไม้เต็ง ไม้รัง ไม้พลวง เนื่องจากใช้ใบพลวงสำหรับมุงหลังคาเรือน

งานของชาวลัวะ อาชีพหลักของชาวลัวะ คือ การปลูกข้าวไว้กินเองให้พอกินแต่ละปี ทุกข์ของชาวลัวะชาวดอย คือทุกข์เพราะมีข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคเรื่องกับข้าวพวกเขาไม่มีความเดือดร้อน ข้าวจึงมีความสำคัญมากกว่าเงินทอง พื้นที่สำหรับปลูกข้าวของชาวลัวะชาวดอยคือ ไร่ ได้จากการเผาป่า ในบริเวณไม่สูงชันมากนัก นอกจากการทำไร่ข้าวแล้ว ยังปลูกพืชผักสวนครัวทุกชนิด การเก็บของป่า การล่าสัตว์ และการทำเครื่องเหล็ก

การทำข้าวไร่

การเลือกพื้นที่ทำไร่ จะเลือกเอาตามความพอใจของตนเองไม่ได้ สุดแล้วแต่หัวหน้าหรือสะมาง จะแบ่งให้ และคำที่ว่า "ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา" นั้น ก็ยังเป็นที่กังขาอยู่ ไม่ใช่ว่าจะทำแต่ไร่ ทำนาไม่เป็น คงแล้วแต่พื้นที่ ถ้าบนภูเขาจุดใดมีพื้นที่ราบ ลัวะก็คงทำนาข้าวได้ เมื่อเลือกที่ทำไร่ได้แล้ว จะมีการเลี้ยงผีโดยการฆ่าไก่ คนไท หรือคนพื้นเมืองก็เช่นกัน ใช่ว่าจะทำนาเป็นอย่างเดียว ทำไร่ก็เป็นด้วย

ความกว้างของพื้นที่ไร่ที่จัดแบ่งให้แต่ละครอบครัวปลูกข้าวและปลูกพืชผลอย่างอื่นวัดได้จากปริมาณของข้าวเชื้อที่จะหยอดหลุม มีวิธีการจัดเก็บภาษีของรัฐ กล่าวไว้ในใบลานวัดปงสนุกใต้ อ.เมือง จ.ลำปาง ว่า "ไร่ 1 หลังเสี่ยงข้าวเชื้อบุงหนึ่ง ดังอั้น (ให้เสียค่า)เชา 1,000 เบี้ย"

ตัดไม้ในเขตไร่ ก่อนที่จะทำการตัดต้นไม้ใหญ่ ต้องมีพิธีกรรมเซ่นไหว้ผี โดยการรวมตัวกันทำครั้งเดียว และในที่แห่งเดียวกัน เพื่อขอให้ผีช่วยคุ้มครองให้ทุกคนอยู่ดีมีสุข ให้ข้าวกล้าพืชผลอุดมสมบูรณ์ สิ่งของอุปกรณ์ที่ใช้ในการเซ่นไหว้มี หมู 1 ตัว ไก่หลังคาเรือนละ 1 ตัว เหล้าจำนวนหนึ่ง เบี้ยจำนวนหนึ่ง เชื่อว่าผีใช้เบี้ยในการแลกสิ่งของ

ดังนั้นการไหว้ผีต้องใช้เบี้ยประกอบทุกครั้ง เมื่อทำพิธีเซ่นไหว้ผีแล้วจึงลงมือตัดไม้ฟันหญ้า

หัวหน้าครอบครัวนำอุปกรณ์การเซ่นไหว้ผีไปรวมกัน

ฆ่าหมูเลี้ยงผี

เผาไร่ ชาวลัวะจะทำการตัดไม้ ฟันหญ้า ในราวเดือนกุมภาพันธ์ และจะทิ้งซากไม้เศษหญ้าไว้ประมาณ 1 เดือน เรียกว่า การตากไร่ จากนั้นในราวเดือนมีนาคมจึงเผาไร่ ก่อนที่จะทำการเผาไร่ มีพิธีเซ่นไหวีผีอีก เพื่อว่าต้นไม้เศษไม้ที่ตัดตากทิ้กลางไร่จะได้ไหม้หมด และขอให้ผีช่วยอย่าให้ต้นหญ้า หรือวัชพืชขึ้นรกในระหว่างการทำไร่ สิ่งของที่ใช้เซ่นผีก่อนการเผาไร่ มี สุนัข 1 ตัวไก่ 5 ตัว เหล้า และเบี้ย

เก็บซากไร่ เมื่อเผาไร่แล้ว ในราว 1 อาทิตย์ ก็จะมีการเข้าเก็บเศษต้นไม้ที่ไหม้ไม่หมด แต่ก่อนที่จะเข้าเก็บก็ต้องมีพิธีเซ่นไหว้ผีอีก โดยแต่ละครอบครัวต่างคนต่างทำกันเอง เครื่องเซ่นไหว้ก็มี สุนัข 1 ตัว ไก่ เหล้า และเบี้ยเหมือนที่เคยทำมา แต่ครั้งนี้ต้องเลือกสีของสุนัข ตามที่ผีของแต่ละคนชอบ เข้าของและอาหารที่ใช้ในการเซ่นไหว้ผี เมื่อเสร็จพิธีแล้วกินได้ แต่ถ้ายังเหลือให้แจกจ่ายแบ่งปันผู้อื่น ถ้ายังเหลืออยู่อีกให้นำไปฝังดิน

หลังจากนั้นไม่นานฝนก็จะตกลงให้ความชุ่มชื้นในบริเวณนั้น เมื่อฝนตกหลายครั้งดินบริเวณนั้นจะร่วนซุย และได้ปุ๋ยจากการเผาต้นไม้ใบหญ้า ป่าที่ทำเป็นไร่ หลัง 3 ปีไปแล้ว ผลผลิตจะลดลง คงเพราะธาตุอาหารในดินไม่สมบูรณ์ จึงมีการเลือกพื้นที่ใหม่ ไร่เดิมจะกลับฟื้นคืนสภาพหลังจากที่ทิ้งไว้ให้ดินฟื้นตัวประมาณ 8-10 ปี

พันธุ์ข้าวไร่ ชาวลัวะส่วนใหญ่จะกินข้าวเจ้า ข้าวไร่ของลัวะจึงเป็นข้าวเจ้าที่ใช้หุงต้ม คำว่าข้าวเจ้า คงไม่ใช่ข้าวสำหรับเจ้านายกิน เจา ภาษาจีนแปลว่า หุงต้ม ข้าวเจ้าคงเลือนมาจากข้าวเจา เป็นข้าวชนิดที่ใช้หุงต้ม ไม่ได้นึ่งเหมือนกับข้าวเหนียว พันธุ์ข้าวของชาวลัวะมีหลายพันธุ์ เป็นต้นว่า

- ข้าวคอสั้น ซึ่งมีต้นไม่สูง เจริญงอกงามในดินที่ร่วนซุย
- ข้าวยาว เมล็ดนิ่มกินอร่อย มีลำต้นสูง ล้มง่าย เจริญงอกงามดีในพื้นที่ลาดชัน
- ข้าวลาย มีอายุสั้นกว่าพันธุ์อื่น
- ข้าวพู่เหลือง

หยอดข้าวไร่ การหยอดข้าวตกอยู่ในราวเดือนมิถุนายน อันเป็นต้นฤดูฝน เพราะการปลูกข้าวไร่อาศัยน้ำฝน ในตำนานอ่างสลุง ต้นฉบับใบลานของวัดหนึ่งตั้งอยู่ในเขตบ้านแป้น จังหวัดลำพูน แต่ฉบับคัดลอกพบที่วัดสันป่าข่อย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ตำนานนี้ตอนต้นกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาจากดอยเกิ้ง เสด็จเลียบฝั่งแม่น้ำปิงขึ้นไปทางเหนือ พบลัวะผู้หนึ่งกำลังตั้งหลุกเพื่อวิดน้ำเข้าสู่นา ก็น่าแปลกที่ว่าลัวะมีการใช้หลุก เท่าที่ทราบลัวะทำไร่ที่อาศัยน้ำฝนในการเพาะปลูก ไม่ได้ใช้น้ำจากแม่น้ำ คงเป็นไปได้ว่าไร่ของลัวะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำปิงตอนที่เป็นห้วยบนภูเขา

การหยอดเมล็ดข้าว ทำหลังจากที่ฝนตกติดต่อกันหลายวัน เมื่อเห็นว่าดินชุ่มชื้นดีแล้ว ถึงเวลาที่จะทำการหยอดเมล็ดข้าวเชื้อ เริ่มด้วยการ บอกเจ้าแผ่นดิน หรือแม่ธรณีอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงลงมือ "ทั่งหลุม" ถ้าเป็นอุปกรณ์ชั่วคราว ก็จะใช้กิ่งไม้มีขนาดใหญ่ประมาณ 5 ซม. ยาวประมาณ 1.50 ซม. ทำให้ปลายมน ถ้าเป็นอุปกรณ์ถาวรใช้ได้ตลอดไปใช้ไม้เนื้อแข็งที่มีน้ำหนัก เช่นไม้แดง เป็นคาน มีขนาดใหญ่ประมาณ 6 ซม. ยาวประมาณ 30 ซม. เจาะรู 3 รู คือหัว ท้ายและตรงกลาง เสียบด้วยแกนไม้กลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 5 ซม. ยาวประมาณ 10 ซม. ตรงกลางของคานไม้ด้านบนเจาะรูเพื่อเสียบคันยาวประมาณ 1 เมตร

ถ้าใช้ไม้ที่เป็นอันเดียวก็จะกระแทกลงในดินให้เป็นหลุมทีละ 1 หลุม ถ้าใช้ไม้ทั่งที่มี 3 แกน เมื่อกระแทกครั้งหนึ่งจะได้หลุม 3 หลุม ความห่างระหว่างแถวประมาณ 15 ซม. มีคนหนึ่ง หรือ 2 คนถือภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ใส่เมล็ดข้าวเชื้อที่ตากแห้งดีแล้วพร้อมกับหยอดเมล็ดข้าวเปลือกลงในหลุมๆ ละประมาณ 5-6 เม็ด การปลูกข้าวคำนวณจากปริมาณของข้าวเชื้อ คือข้าวเชื้อ 2 กระบุง จะให้ผลผลิตราว 100-200 กระบุง

บริเวณใดมีตอไม้ หรือต้นไม้ที่ไหม้ไม่หมด จะทิ้งว่างไว้เพื่อปลูกพืชผล เช่น ยาสูบ พริก แตงไทย มัน ถั่ว งา ผักกาด เป็นต้น

การดูแลหลังการหยอดเมล็ด หลังจากหยอดเมล็ดข้าวไร่ลงในหลุมประมาณ 10 วัน ข้าวจะงอกโผล่พ้นดิน จากนั้นกอข้าวก็จะสูงขึ้นเรื่อยๆ แข่งกับหญ้า ดังนั้นเมื่อหญ้าเริ่มขึ้นมาก เจ้าของไร่ก็จะตัดหญ้าเพื่อให้ข้าวตั้งกอสมบูรณ์ เพราะถ้าปล่อยให้หญ้าขึ้นแซมต้นข้าว ทำให้ผลผลิตได้ไม่เต็มที่ เมื่อต้นข้าวสูงประมาณ 1 ศอก จะมีการเลี้ยงผีไร่ โดยการฆ่าหมู หมา หรือไก่

เมื่อข้าวมีอายุประมาณ 2 เดือนข้าวจะเริ่มตั้งท้อง จะมีการเลี้ยงผี จะเป็นหมู หมา หรือไก่ แล้วแต่หมอผีจะกำหนดให้ ต่อจากนั้นก็จะเริ่มออกรวง เมื่อถึงเวลานั้นศัตรูของข้าวจะมากขึ้น นอกจากต้องตัดหญ้าแล้วยังต้องระวังตุ่นที่จะกัดกินราก หนูที่จะมากัดคอรวง และระวังฝูงนกพากันลงกินเมล็ดข้าว มีวิธีป้องกันนกโดยการใช้กิ่งไผ่ผูกเชือกแขวนด้วยใบสัก หรือใบตองตึง ปักไว้ทั่วไร่ เมื่อใบไม้ถูกลมจะปลิวแกว่งไปมานกจะกลัวไม่กล้าลงกิน

การเก็บเกี่ยว ประมาณเดือนธันวาคม ข้าวจะสุกเหลืองเต็มไร่ ชาวลัวะจะเริ่มเก็บเกี่ยว แต่ก่อนจะลงมือเกี่ยวมีการเลี้ยงผีอีกครั้งหนึ่ง ทำเป็นพิธีใหญ่ ถือว่าเป็นขั้นตอนที่สำคัญ จากนั้นจึงเก็บเกี่ยวโดยช่วยกันในหมู่เครือญาติ เริ่มจากไร่ที่ข้าวสุกก่อน นำมากองรวมไว้ที่กลางไร่ ตอนเย็นจะช่วยกันขนข้าวที่เก็บแล้วเข้าไปกองไว้บนเสื่อที่ลานบ้านของเจ้าของข้าว

ข้าวที่นำไปที่บ้านก็จะตากบนเสื่อกลางลานบ้าน เมื่อแห้งแล้วจึงใช้ไม้ตีให้เมล็ดข้าวหลุดออกจากรวง เมื่อตีข้าวเสร็จจะมีการเลี้ยงผีด้วยการฆ่าไก่ แล้วเอาเลือดไก่ทารอบๆ เสื่อที่ใช้รองข้าว เสื่อชนิดนี้เรียกว่า สาดกะลา จากนั้นจึงตักข้าวเข้าเก็บในยุ้งหรือที่เก็บข้าว มีบางกลุ่มที่เก็บข้าวที่เกี่ยวแล้วไว้กลางไร่ ตีที่ไร่แล้วจึงขนเมล็ดข้าวเข้าเก็บในบ้าน

ความสุขหลังการเก็บเกี่ยว

เมื่อเก็บข้าวใส่ยุ้งหรือที่เก็บแล้ว ถือว่าเป็นการสิ้นสุดการทำไร่ข้าว และถือว่าเป็นการสำเร็จครั้งใหญ่ที่ได้ข้าวมากมาย ผลแห่งความสำเร็จเชื่อว่าเป็นเพราะผีช่วย จึงมีการนัดหมายกันจัดพิธีเลี้ยงผีใหญ่ แล้วยังจัดให้มีการฉลองความสำเร็จประจำปี มีการกินการแสดง การละเล่น โดยเฉพาะหนุ่มสาวจะมีอิสระในการแสดงออกถึงการเลือกคู่ครอง งานฉลองความสำเร็จนี้จัดให้มี 3 วัน 3 คืน

ชีวิตมีความสุขหลังการเก็บเกี่ยว

ตำข้าว ชาวลัวะตำข้าวด้วยครกมอง คือครกกระเดื่องการตำ การฝัดคล้ายกับวิธีของคนพื้นเมือง แต่เมล็ดข้าวไร่ที่ได้จะมีสีเหลือง และมีสีแดงปนกัน เมื่อนำมาหุงต้องใส่น้ำให้มากไว้ เพราะข้าวไร่เมื่อหุงสุกจะแข็งไม่นิ่ม แต่มีคุณค่าทางโภชนาการ

ปลูกพืชไร่ หลังจากที่เก็บเกี่ยวข้าวออกจากไร่แล้ว จะมีการเผาต้นข้าวในไร่เพื่อปลูกพืชไร่ต่ออีก มีฟักแฟง แตงเต้า พริก ขิง ถั่ว งา มะเขือ เป็นต้น เพื่อไว้เป็นอาหารต่อไป เมื่อได้ผลผลิตพืชไร่มากเหลือกิน ก็จะนำลงมาขาย หรือแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภค บริโภคจากคนเมือง คนพื้นราบ เช่น เกลือ ปลาเค็ม เป็นต้น

ไถไส่นา

พื้นที่นา

นา คือที่ดินสำหรับปลูกข้าวเป็นหลัก แบ่งเป็นแปลงๆ กว้างบ้างแคบบ้าง โดยมีคันดินเป็นที่กั้นเรียกว่า คันนา ความมุ่งหมายของการทำคันกั้นที่นาออกเป็นแปลงเพื่อสะดวกในการทดน้ำหรือระบายน้ำออกจากแปลงให้ไหลไปสู่แปลงที่ยังขาดน้ำ และเรียกที่นาแปลงหนึ่งๆ ว่า 1 ไร่เมือง 1 ไร่ถือเอาแนวคันนาเป็นเกณฑ์ ต่อมาภายหลังทางรัฐมีกำหนดกฎเกณฑ์ในการเก็บภาษีที่นา จึงกำหนดที่นาให้เป็นไร่ตามมาตรฐาน คือวัดเอา 400 ตารางวา หรือ 1,600 ตารางเมตร เป็น 1 ไร่ภาษี

เมื่อมีการตั้งหมู่บ้านขึ้นจะโดยการอพยพก็ดี จะด้วยการขยายหมู่บ้านให้กว้างขึ้นก็ดี ที่ดินที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งคือที่ดินในการทำนาปลูกข้าว เมื่อมีที่ดินอยู่ในทำเลที่เหมาะสมในการทำนาแล้วจึงมีการปลูกเรือนตั้งบ้านขึ้น แล้วจึงจัดที่ดินในที่ลุ่มให้เป็นที่นา หรือเบิกที่ดอนให้เป็นที่นา

ในสมัยโบราณที่ดินทุกตารางนิ้วอยู่ในความครอบครองของพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ที่ทำนาต้องเช่าและเสียภาษีให้หลวง เพื่อนำเงินที่ได้ไปบริหารประเทศต่อไป นาที่ไม่ได้รับ

เงินภาษีเข้ารัฐมีอยู่ด้วยกัน 2 อย่าง คือ

1. นาที่พระเจ้าแผ่นดินหรือมหาเทวีได้อุทิศถวายเป็นที่กัลปนาให้กับวัด เรียกว่า "นาวัด นาพระ" ภาษีที่ได้ปกติจะเสียเข้าหลวง แต่ต้องเสียให้เป็นรายได้ของวัด

2. นาที่ยกให้เป็นนาประจำตำแหน่งของข้าราชการตามศักดินา ในล้านนาเรียกนาประเภทนี้ว่า "นาขุม นาขาง" ผู้ที่ทำนาขุม นาขางจะเสียภาษีนาให้แก่ผู้ครอบครองนา

การครอบครองนา นาเกิดขึ้นด้วย 2 อย่าง คือนาที่สืบทอดกันมาเป็นมรดก และนาที่ได้มีการเบิกขึ้นใหม่ เรียกว่า "นาปอกใหม่" ขนาดและจำนวนของนาในล้านนาส่วนมากจะไม่นับขนาดตามความกว้างของที่นา แต่วัดเนื้อที่ของนาตามจำนวนพันธุ์ข้าวเชื้อที่ใช้หว่าน เช่นนา 50,000 ข้าว คือผืนนาที่ต้องใช้ข้าวเชื้อมีน้ำหนักประมาณ 50 กิโลกรัม แต่ก็มีอยู่บ้างที่นับเนื้อที่นาเป็นไร่ เช่นดังมีกล่าวในศิลาจารึกจังหวัดพะเยา คือจารึก 1.5.1.1 วัดหมื่นลอ พ.ศ.2040 / A.D.1497 ว่า "นาแทงาลุ่ม 6 ไร่" และมีกล่าวไว้ในศิลาจารึกจังหวัดน่าน คือจารึก 1.7.1.1 วัดช้างค้ำ พ.ศ.2043 / A.D.1500 ว่า "นากว้าง 10 ข้าว"

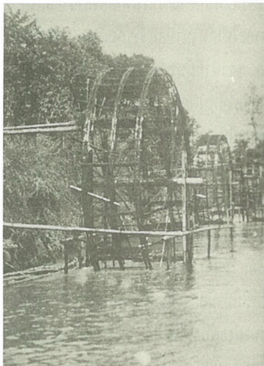
ชื่อนา คนโบราณในท้องถิ่นจะรู้ที่ตั้งนาของแต่ละคนว่าตั้งอยู่ที่ตรงไหน เพราะนาแต่ละแห่งมีชื่อเรียก การตั้งชื่อนามีทั้งที่ตั้งขึ้นจากรูปลักษณะของพื้นที่ ตั้งขึ้นจากต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ในบริเวณนั้นเป็นเครื่องจำหมาย ตั้งจากชื่อเจ้าของผู้ครอบครองที่นา ตั้งขึ้นจากเหตุใดเหตุหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญดังขอยกตัวอย่างชื่อนาที่ปรากฏในศิลาจารึกภาคเหนือ ดังนี้

นากง นากล้วย นากลาด นากว้าง นากวาวบง นาขี้กา
นาเข็น นาเขือบ้า นาคราง นาโคระ นาจังหัน นาทรายมูล
นาดง นาดอนกลาง นาดอนใต้ นาดอนไร นาต้นกวาว นาตะคาว
นาถอน นาไถ นาท่อ นาทอง นาทันจัด นาแทงา นาแทงาลุ่ม
นาน้ำตาย นาบ้านอาง

ประเภทนา แบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

1. นาที่อาศัยน้ำจากลำเหมืองหรือลำห้วย เรียกนาประเภทนี้ว่า "นาเหมืองฝาย" นาเหมืองฝายยังแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือนาที่ลุ่มรับน้ำจากเหมืองโดยตรง และนาที่อยู่สูงกว่าแม่น้ำ เวลาจะใช้น้ำในการทำนาต้องสร้าง "หลุก" ให้ตักน้ำเข้าสู่ลำเหมืองอีกต่อหนึ่ง จึงมักเรียกนาประเภทนี้ว่า "นาหลุก"

2. นาที่ไม่มีลำเหมืองหรือลำห้วยไหลผ่าน หรือตั้งอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำ อาศัยน้ำจากฝนในการทำนา เรียกนาประเภทนี้ว่า "นาน้ำฟ้า"

หลุก วิดน้ำเข้าสู่ไร่ และนา
(ภาพจากหนังสือประวัติศาสตร์ล้านนา)

นาเหมืองฝาย การทำนาประเภทนี้ใช้น้ำจากลำเหมือง โดยขุดเหมืองจากแม่น้ำให้ผ่านเข้าในบริเวณชุมชนที่ตั้งหมู่บ้าน ตามปกติแม่น้ำจะมีความลึกกว่าลำเหมือง ดังนั้นเมื่อจะให้น้ำไหลเข้าเหมืองก็ต้องมีการทดน้ำด้วยการกั้นเป็นฝายให้น้ำเหนือฝายมีระดับสูงจึงไหลเข้าไปตามลำเหมือง ผู้ที่มีที่นาตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน และต้องใช้น้ำร่วมกันจึงรวมตัวกันเป็นกลุ่ม แล้วแต่งตั้งให้คนในกลุ่มเป็นหัวหน้า ให้มีตำแหน่งในการ

จัดการเรื่องน้ำ ระดับต้นมีแก่ฝาย แก่เหมือง เป็นผู้คอยดูแลเอาใจใส่เรื่องฝายเรื่องเหมือง ล่ามฝาย ล่ามเหมืองมีหน้าที่เป็นประชาสัมพันธ์บอกกล่าวนัดหมายสมาชิก ส่วนระดับตำบลหมู่บ้านก็มีตำแหน่งนี้ แต่มีหน้ารับผิดชอบในเขตตำบลหมู่บ้านคือจัดการเรื่องการใช้น้ำ การแบ่งปันน้ำ โดยสลับวันกันในการใช้น้ำของแต่ละลำเหมือง เป็นผู้ตัดสินข้อพิพาทระหว่างผู้ใช้น้ำร่วมกัน ซึ่งมักจะมีเหตุวิวาทกันเป็นประจำ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน

นาน้ำฟ้า คือนาที่ต้องอาศัยน้ำฝนในการทำนา นาประเภทนี้รายได้สู้นาเหมืองฝายไม่ได้ เพราะนาน้ำฟ้าต้องอาศัยน้ำฝน ถ้าปีใดฝนแล้งการทำนาก็ต้องล่าช้าออกไป มีบางปีถ้าฝนมาช้าเกินฤดูทำนา ปีนั้นชาวนาจะไม่ได้ทำนาปลูกข้าวกันด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกก่อนถึงฤดูหว่านไถ ชาวนาที่มีนาประเภทนี้จะเกิดความร้อนใจเมื่อรอไม่ไหวแล้วจึงได้เกิดมีพิธีกรรมในการขอให้ฝนตก โดยขอความช่วยเหลือจากเทวดาตนที่ชื่อ ปัชชุนนะ ดังนั้นจึงมีตำราพิธีขอให้ฝนตกอยู่หลายวิธี

ไม่ว่านาเหมืองฝาย หรือนาน้ำฟ้า นาแต่ละแห่งได้ผลผลิตไม่เหมือนกัน อาจจะเนื่องจากเนื้อดิน อากาศ น้ำ หรือสถานที่ตั้ง ด้วยมีทางระบายน้ำได้ดี นาที่ได้ผลผลิตมากเป็นอันดับหนึ่ง เรียกว่า “นาดี” เจ้าของนาดีก็ต้องเสียภาษีมาก เพราะการเก็บภาษีถือเอาผลผลิตที่ได้เป็นหลัก นาที่ไม่ดีเรียกว่า “นาเลว” นาเลวเพราะเนื่องจากที่ตั้งของนาอยู่สูงเรียกกันว่า “นาดอน” ถ้าปีไหนมีน้ำน้อย ข้าวที่ปลูกนาดอนมีโอกาสที่จะตายได้ง่าย เรียกว่า “ข้าวตายแดด” ถ้านาตั้งอยู่ที่ลุ่มเกินไป และไม่มีทางระบายได้เรียกว่า “นาหนอง” นาชนิดนี้ย่อมได้ผลผลิตน้อยเพราะต้นข้าวแช่น้ำอยู่ตลอดเวลาเมล็ดข้าวที่ได้ก็กินไม่อร่อย เรียกว่า “ข้าวแข็ง ๆ อ่อน ๆ” ดังนั้นราคาของที่นา ค่าเช่านาย่อมมีราคาที่แตกต่างกัน

การเช่านา

ผู้ที่มีนาเป็นของตัวเองต้องเสียภาษีค่านาให้กับรัฐ ผู้ที่ไม่มีนาเป็นของตัวเองก็จะหักร้างถางป่าเป็นนา หรือทำนาขุมของหลวง แล้วแบ่งผลผลิตให้กับหลวง หรือทำนาขุมนาขางของข้าราชการ ซึ่งต้องเสียภาษีให้แก่ผู้ถือครองนา ต่อมาสมัยหลังเมื่อคนมีสิทธิในการครอบครองที่นา เจ้าของจะแบ่งนาให้ผู้อื่นเช่าทำ หรือด้วยการแบ่งผลผลิตกันเรื่องการ“เช่าตามแต่จะตกลงกัน

เฆียะนาผ่าเกิ่ง คนที่ไม่มีนาเป็นของตัวเอง จึงต้องขอทำนาผู้อื่น โดยการแบ่งผลผลิตเป็นข้าว คนละครึ่ง ถ้าควายเป็นของฝ่ายใดต้องหักออกเป็นค่าแรงควาย และหักไว้เป็นพันธุ์ข้าวในปีต่อไป จากนั้นจึงจะแบ่งครึ่ง ตามธรรมเนียมเมื่อข้าวเปลือกกองอยู่ในตาราง ผู้ที่ทำนาจะเคลื่อนย้าย หรือแบ่งไปกินก่อนนั้นไม่ได้ ต้องรอให้เจ้าของนาออกไปดู และทำการแบ่งต่อหน้าเจ้าของนา โดยการใช้ต๋างตักแบ่งเป็น 2 กอง เมื่อแบ่งแล้วต่างฝ่ายต่างก็ขนข้าวเข้าไปเก็บในยุ้งต่อไป คนทำนาบางรายก็อาจจะเอาใจเจ้าของนาด้วยการช่วยขนช่วยตักข้าวขึ้นเก็บในยุ้ง คือหลองข้าว

ในกรณีที่เจ้าของนาซื้อควายให้คนทำนาเลี้ยงเพื่อไว้ไถนา ข้าวจะแบ่งครึ่งไม่หักค่าควาย ควายที่ซื้อให้คนทำนาเลี้ยงส่วนมากจะเป็นควายตัวเมีย มีข้อตกลงกันว่า เมื่อลูกควายออกมาตัวแรกเป็นของเจ้าของควาย ออกตัวที่ 2 เป็นของผู้เลี้ยง สลับกันไปอย่างนี้ หลังจากการทำนา ผู้ทำนามีสิทธิ์จะปลูกพืชผลอย่างอื่นได้ เช่น กระเทียม ถั่วลิสง เป็นต้น ถ้าเจ้าของนาไม่พอใจผู้ที่ทำนา โดยเห็นว่าทำนาได้ผลผลิตน้อย ทำนาไม่ขยัน ปล่อยให้หญ้าขึ้นในนามาก เจ้าของนาจะบอกยกเลิกการให้ทำนา เรียกว่า “ถอดนา” แต่เจ้าของนาต้องแจ้งให้ผู้ทำนาทราบล่วงหน้า 1 ปี

เฆียะนากินค่าหัว เจ้าของนาจะคำนวณเอาตามปริมาณที่นา กับผลผลิตที่ได้รับของปีที่ผ่านมา แล้วจึงตั้งกำหนดจำนวนข้าวที่จะเอาจากคนทำนา เช่น นา 20 ไร่

เจ้าของนาจะเอาข้าวจากคนทำปีละ 200 ต๋าง เมื่อเกี่ยวข้าวแล้วผู้ทำก็ตวงข้าวออกกองไว้ 200 ต๋าง ส่วนที่เหลือผู้ทำก็ขนเก็บข้าวขึ้นยุ้งของตัวเองได้ ถ้าเป็นคนที่ทำนาขยันเอาใจใส่ดี ได้ผลผลิตมากผู้ทำก็ได้ข้าวมาก การเยียะนากินค่าหัวนี้ ความขัดข้องหมองใจระหว่างเจ้าของนา และคนทำนา มักจะไม่ค่อยมีปัญหา

เยียะนาขุม นาขุม คือนาของหลวง หรือนาประจำตำแหน่งของข้าราชการ เรียกว่า "นาขุมบ้านขุมเมือง" จำนวนมากน้อยตามแต่ศักดินา การเยียะนาขุมที่เป็นนาของหลวงนี้ แบ่งผลผลิตออกเป็น 5 ส่วน คนทำได้ 2 ส่วน รัฐได้ 3 ส่วน แต่คนที่ทำนาขุมของหลวงจะได้รับการยกเว้นในการเกณฑ์แรงงานการเมือง ถ้าเป็นนาขุมประจำตำแหน่งของข้าราชการ เสียค่าเช่าเป็นเงิน โดยชำระเป็น 3 งวด คือเมื่อต้นข้าวตั้งท้อง ตอนข้าวออกรวง และเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวใส่ในยุ้งฉางแล้ว

ถ้านาขุมของหลวง หรือของข้าราชการ ได้ปล่อยให้ร้างมีหญ้าขึ้นปกคลุมมาก มีคนไปถางทำนาปลูกข้าว ใน 1-4 ปีแรกเจ้าของนาขุมจะเก็บค่านาครึ่งหนึ่ง เมื่อพ้น 4 ปีแล้วจึงเก็บค่าได้เต็ม ถ้าเป็นนาขุมเหมืองฝาย คือนาที่ประจำตำแหน่งของนายเหมืองนายฝาย ถ้าเจ้าของนาปล่อยให้ร้าง เมื่อมีคนมาถางแล้วทำนาปลูกข้าว ใน 1-7 ปี เจ้าของนาจะเก็บค่านาได้ครึ่งหนึ่ง เมื่อพ้น 7 ปีไปแล้วจึงได้ค่าเต็ม

ระบบเหมืองฝาย

"นาเหมืองฝาย" ที่ต้องใช้น้ำจากแม่น้ำลำเหมือง กลุ่มชาวนาต้องรวมตัวกันเพื่อความเป็นระบบ เมื่อใกล้จะถึงฤดูทำนา เจ้าหน้าที่ที่เป็นล่ามจะป่าวประกาศนัดหมายให้ผู้ทำนาไปเสริมพนังฝาย และขุดลอกลำเหมือง

อุปกรณ์ที่ใช้ในการเสริมพนังฝาย (1) ไม้ไผ่รวกทำเป็นหลักขนาดยาวประมาณตั้งแต่ 2 เมตรขึ้นไป แล้วแต่ความลึกของแม่น้ำแต่ละสาย ไม้รวกแต่ละอันตัดปลายให้แหลม

กำหนดปริมาณตามจำนวนนาของแต่ละคน โดยแก่ฝายจะแจ้งผ่านล่ามให้ทราบ เท่าที่เคยทำกันเป็นปกติคือนา 1 ไร่ ต่อหลักไม้รวก 3 หลัก (2) ฟางมัดด้วยตอกเป็นฟ่อนๆ เรียกว่า "ลูกจะเข้" จำนวนที่ต้องใช้แต่ละปีอยู่ในการพิจารณาของแก่ฝาย (3) ท่อนไม้เนื้อแข็งลักษณะกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 15 ซม. ยาวประมาณ 20 ซม. เจาะรูตรง กึ่งกลางตามขวาง ใส่ด้ามสำหรับตีหลักฝายเรียกว่า "ค้อนหน้าแหว้น" (4) ขวาน หรือ มีด

ตีหลักฝาย เมื่อถึงวันกำหนดนัดหมายมาถึง ต่างคนก็ต่างนำอุปกรณ์ของตนไปยังจุดนัดพบคือที่ตั้งฝาย เมื่อไปถึง แก่ฝายจะจัดคนลงไปตีหลักฝายเป็นชุดๆ ไป หลักเก่าที่ผุใช้การไม่ได้ก็จะถอดออกทิ้ง แต่ถ้ายังพอใช้ได้อยู่ก็จะตีหลักใหม่เสริมเข้าไป เมื่อทุกคนนำหลักลงตีจนครบแล้ว จะนำถึมที่สานด้วยไม้ไผ่เฮี้ยเหมือนกับฝาเรือนลงกั้นที่หน้าหลักนั้น จากนั้นแต่ละคนจะใช้มือขุดเอาดินเหนียวดินโคลนในบริเวณนั้นใส่ในฟ่อนฟาง ที่เรียกว่า ลูกจะเข้ โยนทิ้งลงไปที่หน้าถึมนั้น เพื่อให้น้ำไหลผ่านไปได้น้อยที่สุด น้ำจะไหลผ่านส่วนบนของฝายเป็นการระบายน้ำผ่านไปเท่านั้น เมื่อแก่ฝายเห็นว่าฝายแข็งแรงดีแล้วจึงให้ทุก"คนกลับ

ขุดลอกลำเหมือง ใน 1 ปี ลำเหมืองจะเต็มไปด้วยโคลน กิ่งไม้เศษไม้ มีหญ้าขึ้น จึงจำเป็นที่ผู้ใช้น้ำต้องทำการขุดลอกให้เหมืองลึกเพื่อรับน้ำได้มาก โดยแบ่งส่วนกันตามความยาวของเหมือง เรียกว่า "แบ่งต่ำ" ใช้ผากขุดตักดินทั้ง 2 ฝั่งขึ้นกองไว้ที่คันเหมือง และทำความสะอาดตัดต้นไม้ต้นหญ้าที่ขึ้นปกคลุมไม่ให้มีสิ่งใดกีดขวางทางน้ำ น้ำก็จะไหลได้สะดวกและไหลเข้านาได้เร็วด้วย

เส้นทางเดินของน้ำ เริ่มจากน้ำที่ไหลจากภูเขาลงมาตามลำห้วยไหลลงสู่แม่น้ำใหญ่ แม่น้ำแต่ละสายจะมีลำเหมืองใหญ่รับน้ำจากแม่น้ำเข้าไปสู่เขตอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน

แม่น้ำย่อมมีความลึกกว่าลำเหมือง ถ้าปล่อยตามธรรมชาติน้ำจะไม่สามารถไหลเข้าลำเหมืองได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องทำพนังกั้นแม่น้ำเหนือลำเหมืองเพื่อให้น้ำในแม่น้ำมีระดับสูงขึ้นจนกระทั่งไหลลงสู่ลำเหมืองได้ เรียกพนังนี้ว่า "ฝาย"

เหมืองซอย คือลำเหมืองขนาดกลาง เพื่อรับน้ำจากลำเหมืองใหญ่ผ่านเข้าไปตามหมู่บ้าน และยังมีเหมืองขนาดเล็กรับน้ำจากเหมืองใหญ่เข้าไปสู่นา เพื่อให้น้ำไหลจากเหมืองซอยเข้าไปที่เหมืองเข้านาโดยสะดวก จึงต้องมีพนังกั้นน้ำในลำเหมืองซอยเพื่อให้ระดับน้ำสูงขึ้น น้ำจะไหลจากเหมืองเข้านา เรียกพนังกั้นตรงนี้ว่า "ปูม"

นาบางท้องถิ่น ที่มีพื้นที่กว้างติดต่อกัน เจ้าของนาจะร่วมกันขุดลำเหมืองผ่านกลางผืนนาบริเวณนั้น เพื่อรับน้ำจากเหมืองซอยเข้าไป เรียกเหมืองนี้ว่า "เหมืองกลาง"

เหมืองกลาง

พื้นที่นา ที่มีลำเหมืองขนาดเล็ก หรือมีเหมืองกลางไหลผ่าน เจ้าของนาจะขุดร่องรับน้ำจากลำเหมืองนี้เพื่อให้น้ำไหลเข้าสู่นา เมื่อน้ำมีระดับต่ำไม่สามารถไหลเข้าสู่ร่องได้ จึงต้องกั้นน้ำในลำเหมืองเข้านานี้ เพื่อให้น้ำมีระดับสูง เรียกพนังนี้ว่า "แต"

จากร่องน้ำที่จะส่งน้ำเข้าสู่นาแปลงแรก มีพนังกั้นให้น้ำมีระดับสูงและไหลแรง เรียกพนังนี้ว่า "ต๊างนา"

ต๊างนา

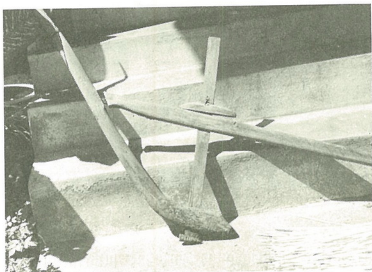
เมื่อน้ำไหลเข้าสู่นาแปลงแรกแล้ว ท้ายของนาแปลงแรกมีช่องระบายน้ำออก แต่ช่องนี้กั้นด้วยเศษหญ้าเศษฟาง เพื่อให้น้ำค่อย ๆไหลออกไปสู่นาแปลงต่อ ๆ ไปเรียกจุดนี้ว่า "ยอย"

เมื่อน้ำในนาพอแก่ความต้องการแล้ว เจ้าของนาจะระบายน้ำออกทางท้ายนาแปลงสุดท้าย ให้น้ำไหลลงสู่เหมืองเล็ก เรียกว่า "เหมืองเสีย" หรือไม่ก็รื้อปูมที่เหมืองเข้านาออกน้ำก็จะลดระดับลงไหลไปตามเหมือง เจ้าของนาแปลงถัดไปก็จะทำปูมกั้นน้ำเข้านาแบบเดียวกันต่อกันไป

อุปกรณ์การทำนา

คันไถ มีอยู่ 2 รูปแบบ คือคันไถที่มีดั้งยึดระหว่างคันกับหลาวไถ สามารถปรับระดับความสูงต่ำของปลายหลาวไถได้และคันไถส่วนล่างโค้งไม่มากนัก เรียกรูปแบบนี้ว่า "ไถก้านกล้วย" คันไถอีกแบบหนึ่งชื่อ "ไถหัวหมู" ไถแบบนี้มีคันที่อ้วนใหญ่กว่าไถก้านกล้วย ไม่มีดั้งยึดหลาวกับคัน ส่วนล่างโค้งมากกว่า

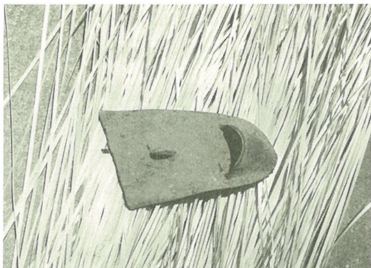
คันไถทำด้วยไม้สักเพราะทำง่ายและมีน้ำหนักเบา มีลักษณะกลมโค้ง ถากฟันจากท่อนไม้ขนาดใหญ่ หรือกิ่งไม้ที่คดงอตามธรรมชาติ เพื่อให้ได้รูปโค้ง โคนมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 9 ซม. ทำเป็นรูปปากฉลามสำหรับเสียบใบไถยาวตั้งแต่โคนถึงคัน ประมาณ 90 ซม.

คันไถ

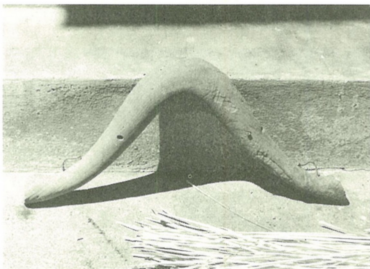
หลาวไถ ไม้ส่วนที่ทำเป็นสกัดเสียบต่อจากคันไถออกไปข้างหน้ายาวเลยคันไถออกไป ที่ปลายหลาวไถมีเดือยสำหรับเกี่ยวเชือกแอก เรียกเดือยนี้ว่า "เงี่ยงดุก"

ใบไถ หล่อด้วยขาง (เหล็กหล่อ) มีลักษณะบิดตะแคง ปลายแหลม เสียบเข้ากับส่วนโคนของคันไถเมื่อไถขุดลงไปในดินจะช้อนดินขึ้นมาเป็นก้อนใหญ่เท่ากับใบไถ ขี้ไถจะแฉลบออกด้านข้างของใบไถคว่ำเรียงกันเป็นก้อนๆ

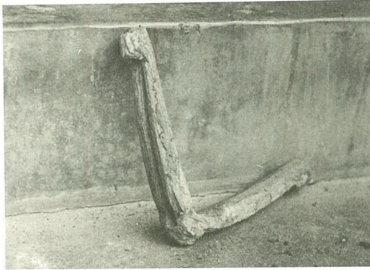
ใบไถ

แอกหลวง เป็นอุปกรณ์ที่วางพาดบนคอควาย ทำด้วยไม้สักกลมรูปงอโค้ง มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 6 ซม. ปลายทั้ง 2 ข้างมีบ่าสำหรับผูกเชือก ดึงไปผูกต่อกับไม้แอกน่อง

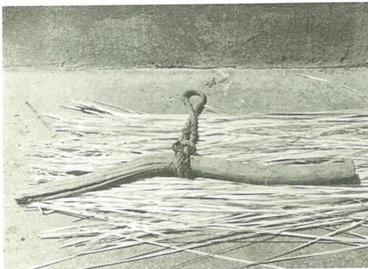
แอกหลวง

แอกน้อย ทำด้วยไม้สัก มีลักษณะคล้ายแอกหลวง แต่ขนาดเล็กกว่าเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ 3 ซม. หัวท้ายเจาะรูเพื่อร้อยเชือกโยงไปผูกกับแอกหลวง

แอกน้อย

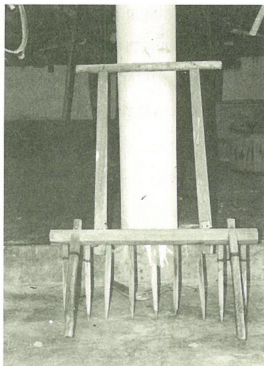
แอกน่อง มีรูปกลม ทำด้วยไม้จริงหรือไม้ไผ่ก็ได้ มีขนาดใหญ่ประมาณ 5 ซม. ยาวประมาณ 80 ซม. หัวและท้ายมีบ่าสำหรับผูกเชือกค่าวที่โยงมาจากแอก ตรงกลางมีรอยบากโดยรอบเพื่อผูกเชือกสำหรับเกี่ยวเข้ากับเงี่ยงดุกที่ปลายหลาวไถ

แอกน่อง

เชือกค่าว คือเชือกปอ 2 เส้น ที่ผูก 2 ข้างแอกหลวงมาต่อเข้ากับหัวและท้ายของแอกน่อง

เผือ หรือ เฝือ คือคราด แม่เผือทำด้วยไม้เนื้อแข็งหรือไม้สักก็ได้ ส่วนซี่ของเผือใช้ไม้เนื้อแข็ง เช่นไม้แดง หรือไม้พลวง แม่ของเผือมีรูปเกือบจะกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 8 ซม. ยาวประมาณ 80 ซม. เจาะรูรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ความห่างระหว่างรูประมาณ 15 ซม. เสียบแกนไม้เป็นซี่ๆ มีตั้งแต่ 7 ซี่ขึ้นไป เรียกว่าซี่เผือ ด้านหน้าของแม่เผือเจาะรูทะลุทั้ง 2 ข้าง เพื่อเสียบไม้ก้ามเผือ ปลายไม้ก้ามมีบ่าสำหรับผูกเชือกที่โยงมาจากแอกน่อง ส่วนบนทำเป็นคันสำหรับจับหรับตีขี้ไถให้แตกยุ่ย และดันคล้องเอารากและต้นหญ้าออกจากขี้ไถ

เผือ

เปียง ทำด้วยไม้ไผ่สีสุก เป็นท่อนยาวประมาณ 1 เมตร เจาะรูเพื่อเสียบเข้ากับซี่เผือ สำหรับปรับผิวดินให้ราบเสมอกัน

วัวควาย

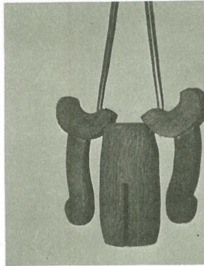
การทำนาในอดีตใช้แรงวัวแรงควายในการไถ การคราด ดังนั้นเกือบทุกบ้านจึงต้องเลี้ยงวัวควายไว้ใช้งาน ถึงแม้ว่าการเลี้ยววัวควายจะเป็นภาระไม่น้อย ใช้เวลาในการเลี้ยงมากกว่าเวลาการใช้งาน ผู้เลี้ยงจะมีกำไรตรงที่วัวควายตัวเมียออกลูก เมื่อโตจะได้ขายเป็นเงิน แต่ก็เป็นการคุ้มค่าสำหรับคนในสมัยก่อนซึ่งมีเวลาว่างมาก หลังจากการทำนาทำสวนแล้วจึงใช้เวลาว่างนั้นเลี้ยงวัวควาย ต่อมาสมัยหลังคนมีงานอื่นที่ต้องทำหลังจากฤดูทำนา และมองว่าการเลี้ยงวัวควายเป็นภาระมาก ชาวนาบางคนจึงขายวัวขายควายไป เมื่อฤดูทำนามาถึงก็หาซื้อใหม่ตามตลาดวัวควาย ซึ่งมีด้วยกันหลายตลาด เป็นตลาดนัดวัวควายซึ่งจะเปิดตลาดไม่ตรงกัน เช่นที่ตลาด"แม่ย่อย" อ.ดอยสะเก็ด เปิดวันพฤหัสบดี วันเสาร์ที่ตลาด "ท่งฟ้าบด" อ.สันป่าตอง ปัจจุบันก็ยังเปิดอยู่ แต่เกือบจะไม่มีวัวควายขาย มีรถจักรยานยนต์ รถยนต์ และสินค้าอย่างอื่นเป็นส่วนมาก การขายควายหลังการทำนา และซื้อควายก่อนการทำนาก็ย่อมมีการขาดทุน ก่อนฤดูทำนาวัวควายจะมีราคาแพง หลังการทำนาราคาจะถูก เรียกว่าซื้อแพงขายถูก มีคำเปรียบเทียบในการซื้อสินค้าอย่างอื่นที่นอกฤดูกาล และมีราคาแพงว่า "ซื้อควายหน้านา" คือมีราคาแพง แต่หลายคนก็ยอมทำอย่างนั้น แต่ขอเตือนเรื่องการซื้อควายที่ตลาดนัดด้วยว่าต้องเลือกให้ดี ว่าถ้าเป็นวัวควายที่ได้รับการฝึกและเคยไถนามาแล้ว ดูได้ที่คอด้านบน จะมีรอยด้าน ข้อควรระวังอีกประการหนึ่งคือควายของชาวเขา เช่น กะเหรี่ยง เพราะว่านาของเขาจะเป็นนาแปลงไม่ใหญ่ ลดหลั่นกันตามความลาดชันของภูเขา ทดน้ำจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำกว่า การไถนาของเขาจึงไถทีละแปลงวนไปวนมา ส่วนนาในพื้นราบเป็นนาผืนใหญ่ จะไถทีละ 2-3 แปลงต่อกัน ถ้าซื้อควายชาวเขามาใช้ ควายเหล่านี้จะไม่ยอมเดินข้ามคันนา ในขณะที่ไถนาจะไถวนครั้งละ 1 แปลง

กาดวัวควาย

การเลือกวัวควายมาเลี้ยงเพื่อใช้งานในการทำนา นอกจากจะเลือกจากการเคยใช้งานมาก่อน ที่เรียกว่า "ควายเป็นนา" ยังต้องเลือกลักษณะที่ดี ที่เป็นมงคลอีกด้วย เพราะการเลี้ยงควายไว้ในบ้านนั้น ถ้าเลือกได้วัวควายที่มีลักษณะเป็นมงคลเชื่อว่าจะทำให้เจ้าของไม่อดอยากยากไร้ ตรงกันข้ามถ้าได้วัวควายที่มีลักษณะไม่เป็นมงคลแล้วเชื่อว่าจะทำให้เจ้าของไม่เจริญ

การดูลักษณะวัวควาย ดูได้หลายประการ เช่น ดูลักษณะท่าทาง ดูจากการกิน การนอน ดูได้จากขนที่ขอดเป็นขวัญ การดูตามลักษณะท่าทาง เช่น ถ้าควายที่มีรูจมูกใหญ่ เชื่อว่าเป็นควายดื้อ เรียกกันว่า "ควายดังบืด" ถ้าควายตัวไหนเวลานอนมีเสียงกรน มีเสียงร้อง เสียงคราง เชื่อว่าเป็นควายที่ไม่ดี ขึด เป็นต้น ด้วยเหตุนี้คนโบราณจึงมีตำราการดูวัวควาย ถ้าเลือกเลี้ยงวัวควายที่มีลักษณะดี ความเป็นมงคล ความมั่งคั่งสมบูรณ์ จะเกิดมีแก่เจ้าของและผู้เลี้ยง แต่ถ้าเลือกควายที่ลักษณะไม่ดี ความเป็นอัปมงคล ความยากจน ความหายนะจะเกิดแก่เจ้าของและผู้เลี้ยง

ฮอก สำหรับแขวนคอควาย

วัวควายที่ลักษณะดี (1)ตัวสีดำสนิท ขนที่เท้าทั้ง 4 มีสีขาว ที่เรียกว่า ตีน"เต๊า" ขนตรงกลางใบหน้ามีสีขาว ที่เรียกว่า "หน้าแด่น" ขนที่ปลายหางเป็นสีขาว ที่เรียกว่า "หางดอก"เป็นลักษณะมงคล ผู้เลี้ยงจะมีโชค วัวควายลักษณะนี้จะไม่ฆ่ากินเนื้อ เพราะเชื่อว่าจะเกิดขึด อุบาทว์แก่ผู้ที่ฆ่า ขโมยจะไม่ลักไปฆ่า เพราะกลัวขึด อุบาทว์เกิดขึ้นกับตัว (2)มีขวัญที่เท้าหลังข้างซ้าย เชื่อว่าเจ้าของจะเป็นที่รักของคนทั้งหลาย (3)มีขวัญที่เท้าหลังหรือเท้าหน้าข้างขวา ให้เจ้าของผูกไว้กับเสาทางทิศหัวนอนของตน จะชนะข้าศึกศัตรู (4)ที่เท้าทั้ง 4 มีขนอีกสีหนึ่งคาดไว้ เรียกว่า "ตีนก่าน" และมีขนที่หางเป็นสีแดง ให้เจ้าของผูกไว้ทางทิศตะวันออกของเรือน จะมีทรัพย์สินเงินทอง แต่ถ้าผูกไว้ทางทิศใต้ของเรือน ไม่ดี (5) มีสีขาวทั้งตัว ตากลม จะเป็นตัวผู้หรือตัวเมียก็ตาม ให้เจ้าของผูกไว้ใต้ถุนของเรือน จะมั่งคั่งสมบูรณ์ (6) มีขนเป็นสีแดงทั้งตัว เรียกว่า วัวไหม ควายไหม เจ้าของจะมีทรัพย์สินเงินทอง (7)มีขวัญอยู่ที่กลางหลัง หรือมีขวัญที่โคนหาง เจ้าของจะอยู่ดีมีสุข (8) ลิ้นเป็นสีดำ หน้าสั้น กีบเท้ามีสีเหลือง เจ้าของจะมีสมบัติมาก (9) จมูกมีสีขาว ลิ้นมีลักษณะคล้ายหอยสังข์ เจ้าของจะร่ำรวยเป็นเศรษฐี (10)มีขวัญที่เท้าหน้าข้างซ้าย เจ้าของจะอยู่สุขสบาย หายจากโรคภัยทั้งปวง (11) มี

ขวัญที่เท้าหลังข้างขวา หรือที่ปลายหาง เจ้าของจะสมหวังทุกอย่าง (12) ใบหูยาว รูปร่างสูง กีบเท้าสีเหลือง เจ้าของจะเจริญ (13) เท้ามีสีดำทั้ง 4 เจ้าของจะเป็นที่เคารพยำเกรงของผู้อื่น (14) มีขวัญที่หลังใกล้กับหนอก เจ้าของจะเพิ่มพูนด้วยทรัพย์สมบัติ

ลักษณะที่ไม่ดี (1) มีขวัญอยู่ลำตัวข้างซ้าย มักตายด้วยโรคห่า (2) กีบเท้ายาว คิ้วยาว เป็นลักษณะอุบาทว์ เจ้าของจะเป็นทุกข์ (3) มีสีดำทั้งตัว หน้าสั้น ไม่ซื่อตรงต่อเจ้าของ (4)มีขวัญบริเวณตา เจ้าของไม่เป็นที่รักชอบของผู้อื่น (5) มีขวัญที่เท้าและน่อง มักหลบหนีไปเข้าฝูงวัวควายอื่น

เมื่อหาวัวควายที่มีลักษณะดี ลักษณะเป็นมงคลได้แล้ว ก็ต้องเลี้ยงและรักษาให้ดีด้วย เพราะว่าสมัยก่อนนั้นมีการลักขโมยวัวควายไปฆ่ากินกัน ยิ่งเป็นหน้าฝนด้วยแล้ว เจ้าของวัวควายไม่เป็นอันหลับอันนอนกัน การลักขโมยวัวควายเพิ่งจะหมดไปเมื่อไฟฟ้าเข้าถึง คือหลัง พ.ศ.2500 วิธีการป้องกันรักษาควาย และวิธีการลักขโมยวัวควายมีดังต่อไปนี้

การขโมยวัวควาย วัวควายเป็นสัตว์เลี้ยงไว้ใช้งานโดยเฉพาะการทำนาทำสวนของเกษตรกรในสมัยก่อน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ชาวไร่ชาวนาจะต้องเลี้ยงวัวควายเอาไว้ ถ้าไม่มีเงินซื้อมาเลี้ยง ก็ต้องเช่าวัวควายจากเพื่อนบ้านมาทำนาเป็นปี ๆไป แต่ต้องเสียเวลารอให้เจ้าของควายทำนาของเขาให้เสร็จเสียก่อน ทำให้การทำนาแล้วเสร็จหลังคนอื่น

วัวควายมีความจำเป็นในฤดูการทำนา แต่เมื่อหลังการเก็บเกี่ยวแล้ว วัวควายจะว่างงาน เจ้าของต้องดูแล คอยเกี่ยวหญ้ามาเลี้ยงเป็นเวลาหลายเดือนกว่าจะถึงฤดูการทำนาอีกปีหนึ่ง ชาวนาบางคนใช้วิธีที่ฉลาด คือหลังการเก็บเกี่ยวแล้วก็นำวัวควายไปขายที่ตลาดวัวควาย เมื่อใกล้ถึงฤดูการทำนาจึงจะไปหาซื้อมาอีก เพื่อไม่ให้ต้องเป็นภาระเลี้ยงดูตลอดไป แต่การทำวิธีนี้บางครั้งก็ต้องยอมขาดทุน คือถ้าซื้อวัวควายในช่วงใกล้

ฤดูการทำนาวัวควายจะมีราคาแพงกว่าปกติแต่ถ้าขายวัวควายหลังการเก็บเกี่ยวจะได้ราคาถูก คนที่ขยันหรือที่ว่างงานจึงชอบเลี้ยงวัวควายไว้รอเพื่อให้คนที่ไม่มีได้เช่าตอนทำนา ทั้งยังได้กำไรเมื่อวัวควายที่เป็นตัวเมียออกลูก ทำให้ได้ลูกไว้ใช้งานเพิ่ม หรือขายเอาเงินเป็นค่าแรงในการเลี้ยงดู

ด้วยเหตุนี้ชาวนาจำเป็นจะต้องเลี้ยงวัวควายไว้ใช้งาน และเพื่อขยายพันธุ์ ดังนั้นการที่คนชาวบ้านจะมีโอกาสได้กินเนื้อวัวควายจึงมีน้อย นานๆ จะมีการลงขันร่วมทุนซื้อมาฆ่ากินกันสักครั้งหนึ่ง หรือกินเนื้อวัวควายที่เป็นโรคตาย หรือวัวควายที่ติดหล่มแข้งขาหักใช้งานไม่ได้เจ้าของจึงจะให้ไปฆ่า หรือฆ่าแล้วแบ่งเนื้อขายเป็นกองๆ เรียกว่า "ตกพุ่น" ชาวบ้านจึงจะได้กินเนื้อวัวควาย

สมัยก่อนวัวควายถือเป็นสิ่งมีค่า ผู้ที่มีวัวควายมาก ถือได้ว่ามีทรัพย์สมบัติมาก ดังนั้นจึงมีการขโมยวัวควายชาวบ้านไปฆ่ากิน และขายเนื้อ การลักวัวควายเกิดขึ้นชุกชุมราวพุทธศตวรรษที่ 24 จนกระทั่งราว พ.ศ.2500 เมื่อไฟฟ้าเข้าไปถึงชนบท การลักวัวควายเริ่มลดลงจนหมดไปในที่สุด

พวกที่ขโมยวัวควายอาจจะเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกัน หรือคนต่างหมู่บ้านก็ได้ เดือนที่นิยมขโมยวัวควาย คือตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนพฤษภาคม เพราะว่าเป็นหน้าแล้ง ทำให้เจ้าของวัวควายยากแก่การติดตาม ถ้าเป็นหน้าฝนจะมีรอยเท้าวัวควายและ ขโมยปรากฏเห็นชัด ทำให้ง่ายแก่การติดตาม การไปขโมยวัวควายแต่ละครั้งอย่างน้อยต้องมีตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ที่สำคัญคือจะมีคนในหมู่บ้านที่คอยเป็นสายให้ ขโมยนั้นเอง ซึ่งคนผู้นี้มีหน้าที่บอกทางเข้าทางออกหรือทางหนีทีไล่ ตลอดจนลักษณะของคอกควายว่ามั่นคงแข็งแรงอย่างใด และก่อนถึงวันที่จะขโมยวัวควาย ก็จะมีการนัดหมายวางแผนกันเสียก่อนในหมู่พวกขโมยและสาย

เมื่อถึงวันนัดที่จะขโมยวัวควายบ้านหนึ่งบ้านใดแล้วก่อนถึงเวลาขโมยก็จะนัดพบกัน ณ สถานที่ใดที่หนึ่ง อาจจะนั่งดื่มเหล้าย้อมใจกันไปเรื่อยๆ เพื่อรอเวลา บางคนที่เชื่อเรื่องฤกษ์ เรื่องดวงดาวก็จะรอให้ดาวหมาหลับตกเสียก่อนเวลาประมาณเที่ยงคืนหรือ ตีหนึ่ง

เพราะเชื่อว่าเป็นช่วงที่หมาหลับสนิทจะไม่เห่าส่งเสียงดังเวลาขโมยแต่ถ้าหมาไม่หลับตามดาว ขโมยอาจจะใช้วิธีเบื่อหมาให้ตายเสียก่อน เมื่อไม่มีอุปสรรคแล้วก็จะลงมือ ขโมยวัวควาย

วิธีขโมยวัวควาย เริ่มจากการเปิดประตูรั้วบ้านก่อน ประตูรั้วบ้านที่เปิดยาก คือประตู "กั๋งแซว่" ประตูรั้วบ้านแบบนี้เมื่อปิดแล้วจะมีไม้ไผ่ยาวประมาณ 2 เมตร เสียบเข้ากับรูของแม่ประตู ปลายอีกด้านหนึ่งที่อยู่ห่างจากประตูเข้าไปข้างในจะมีรูเสียบเข้ากับเสาหลักที่มีเดือย และยังมีเหล็กหรือไม้เสียบเป็นกลอนอีกทีหนึ่ง จึงทำให้ดันกั๋งไม่ออก ถ้าประตูรั้วบ้านที่เปิดยากอย่างนี้ ขโมยก็จะใช้วิธีรื้อรั้วบ้านออกให้เป็นช่องซึ่งง่ายกว่าการหาวิธีเปิดประตู

คอกควาย เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับป้องกันการลักขโมย โดยมากที่ตั้งของคอกวัวควายจะอยู่บริเวณใดบริเวณหนึ่งที่ติดกับเรือนของเจ้าของ โดยจะสร้างรั้วแข็งแรง มีกิ่งไผ่ขัดหรือใบตาลปิดรอบทุกด้านฉนมั่นใจได้ว่าใครบุกรั้วคอกควายเข้าไปต้องมีเสียงดังแน่นอน สำหรับประตูเข้าออก ส่วนมากจะสร้างให้อยู่ทางด้านที่ติดกับเรือนเสมอ เนื่องจากขโมยจะพยายามเอาควายออกทางประตู ดังนั้นประตูคอกควายจึงต้องสร้างขึ้นเป็นพิเศษ

ประตูคอกควายที่ขโมยกลัวเพราะยากต่อการเปิดมีด้วยกัน 3-4 แบบ คือ

1. ประตูบ่ากอกหล่น วิธีทำคือใช้ไม้ไผ่สีสุก 2 ท่อน ยาวประมาณ 2 เมตร เจาะข้อไม้ออกให้ทะลุถึงกันทุกปล้อง แต่ละปล้องเจาะรูกลมทะลุซ้ายขวา แล้วฝังทำเป็นเสา 2 ข้างประตู ไม้รวกยาวเท่ากับความกว้างของประตู ที่หัวเจาะรูกลมให้ตรงกับกลางเสา เมื่อนำวัวควายเข้าไปแล้ว ใช้ไม้รวกสอดเข้ากับรูเสาทั้ง 2 ข้าง แล้วใช้ไม้ซีกขนาดสั้นกว่าเสาประมาณ 4 นิ้วเหลาให้กลมสอดลงไปในเสาผ่านทะลุรูของไม้รวกลงไปทุกอัน แล้วปล่อยลงไปในรูของเสานั้น ขโมยที่ไม่เคยรู้เรื่องประตูอย่างนี้จะพยายามถอดเอาไม้รวกออก แต่พยายามเท่าไรก็ไม่สามารถจะถอดออกได้ เพราะติดสลักข้างในซึ่งมองไม่เห็น ถึงรู้ว่ามีสลักอยู่ข้างในก็ไม่รู้จะเอาออกได้อย่างไร เพราะนิ้วมือก็ยื่นลงไปไม่ถึงไม้สลักนั้น ในที่สุดเมื่อเวลาล่วงเลยไปมากก็ต้องยอมแพ้ แต่ถ้าขโมยที่รู้กลวิธีจะใช้มีด

ปลายแหลมจิ้มลงไปที่สลักให้ติดปลายมีดขึ้นมาแล้วดึงสลักออก ก็จะถอดสลักไม้ออกได้ทุกอัน ถ้าเจ้าของควายจะเปิดประตูนี้ในตอนเช้า เขาจะใช้เหล็กแหลมที่ทำไว้โดยเฉพาะเสียบลงไปที่หัวของไม้สลักแล้วดึงขึ้นมาก็ถอดไม้รวกออกได้ ประตูอย่างนี้จึงเรียกว่าประตู "บ่ากอกหล่น"

2. ประตูคอกควายที่ใช้ใบตาลแห้งใส่ไว้ แล้วใช้ไม้ขัดไปมา ที่ขโมยกลัวเพราะว่าใบตาลแห้งทำให้เกิดเสียงดัง เวลาเอามือไปถูกตรงไหนก็เกิดเสียงดังทุกครั้งยิ่งในเวลากลางคืนที่เงียบสงัดอย่างนั้นเสียงจะดังมากกว่าปกติ ทำให้สุนัขหรือเจ้าของควายได้ยินและตื่นขึ้นมาได้

3. ประตูคอกควายที่ปิดทับ หรือขัดด้วยกิ่งไม้ไผ่จำนวนมาก อันนี้ก็ทำให้เกิดเสียงได้ง่ายเช่นกันในเวลาที่ดึงออก และยิ่งมีการสอดสลับกันไปมาด้วยแล้วยิ่งเป็นการยากที่จะไม่ให้เกิดเสียง

4. ประตู "ขัดห่าว" วิธีทำ คือใช้เสาไม้จริงที่มีขนาดใหญ่พอสมควร เจาะรูทั้ง 2 ข้าง สำหรับใส่เขื่อนเหมือนประตูทั่วไปในสมัยนั้น ฝังเป็นเสา 2 ข้างของประตูคอกควาย แล้วใช้ไม้รวกยาวประมาณ 2 เมตร ปลายผูกด้วยเชือก เอาด้านปลายของไม้เสียบกับรูเสาด้านในที่เจาะไว้แล้วดึงให้โค้งเข้าไปด้านในขนานกับตัวรั้ว เอาเชือกผูกกับสลัก "หมิน" ติดกับเสา ใช้ฝ้ายผูกกับสลักแล้วขึงขวางประตูลึกเข้าไปด้านในให้ตึง เมื่อขโมยเปิดเขื่อนประตูได้แล้ว ก็จะเดินเอาเท้าไปสะดุดกับฝ้ายที่ขวางไว้ทำให้สลักหลุด ไม้รวกก็จะดีดกลับไปตีที่หน้าแข้งของขโมย ความแรงของไม้ทำให้คนที่โดนล้มลง และลุกไม่ขึ้นเพราะความเจ็บปวดอย่างรุนแรง ทำให้เจ้าของควายจับตัวขโมยได้ ส่วนจะให้ห่าวไปตีถูกส่วนไหนของขโมย ก็แล้วแต่ จะให้ตีที่ท้องก็สอดไม้รวกให้สูง จะให้ตีที่คอที่หัว ก็สอดไม้รวกให้สูงขึ้นไปอีก แต่คนในสมัยก่อนนิยมตีให้ถูกตรงหน้าแข้ง เพราะไม่ต้องการให้มีการตายเกิดขึ้น

เมื่อเข้าไปถึงบริเวณคอกควายแล้ว ก็ต้องใช้ความพยายามเปิดประตูคอกควายอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจะมีการแบ่งหน้าที่กัน คนหนึ่งจะเป็นต้นทางคอยดูเจ้าของควายตื่นขึ้น

มาหรือไม่ ถ้าเจ้าของควายเป็นคนนอนกรนขโมยยิ่งชอบ เพราะถ้ามีเสียงกรนแสดงว่านอนหลับสนิท อีกคนอาจจะดูต้นทางว่ามีคนเดินผ่านไปมาหรือไม่ ถ้ามีคนเดินผ่านไปมาก็จะให้สัญญาณแก่พรรคพวก และพากันแอบซ่อนตัวเงียบอยู่ก่อน เมื่อปลอดคนจึงให้สัญญาณว่าลงมือได้ คนที่ใจเย็นและมีประสบการณ์ในการขโมยจะทำหน้าที่เปิดประตูคอกควาย เพราะต้องมือเบาที่สุด และใช้เวลาน้อยที่สุดด้วย

การเอาควายออกจากแหล่งหรือจากคอก ขโมยจะมีวิธีของเขา คือจะจับสายตะพาย "สายดัง"ให้ติดกับปากควายแล้วชูขึ้นให้สูง ทำอย่างนี้ควายจะเดินแบบย่องๆ มีเสียงเบา ควายในคอกนั้นมีอยู่ด้วยกันกี่ตัวเขาจะขโมยให้หมด ถ้าปล่อยไว้ควายที่เหลือจะส่งเสียงร้องทำให้เจ้าของควายตื่นได้ เมื่อขโมยควายได้แล้ว จะพยายามหนีออกทางทุ่งนา เพราะเป็นการยากในการติดตาม เมื่อไปได้ไกลพอสมควรแล้ว ก็จะลงมือฆ่าควาย ถ้าเป็นกลางทุ่งนาก็จะหาที่กำบังเช่น ฆ่าในป่าแขม ในดอนนาที่มีต้นไม้ขึ้นอยู่ เมื่อฆ่าแล้วจะเอาเขาและหนังซ่อนไว้ตามพงหญ้าที่ลับตาคน แบ่งเนื้อกันแล้วกลับบ้านใครบ้านมันบางรายให้เมียนำเนื้อออกขายให้แก่เพื่อนบ้านในตอนเช้า หรือเอาหมักเกลือตากแดดเป็นเนื้อแห้งขายในภายหลัง ครอบครัวของขโมยจะมีเนื้อควายไว้กินอยู่เสมอ และยังแบ่งขายได้เงินอีกด้วย

ในบางครั้งที่ขโมยลักวัวควายไปจวนสว่างที่เรียกกันว่า "จนแจ้ง" หรือ"จวนแจ้ง" ฆ่าไม่ทัน ก็จะนำวัวควายไปผูกไว้ตามป่าที่เป็นวัดร้างบ้าง ผูกไว้ในเหมืองห่างที่ไม่มีน้ำบ้าง เพื่อรอการฆ่าในคืนถัดไป การนำวัวควายไปผูกซ่อนไว้ตามสถานที่ลับตาคนนั้นสมัยก่อนขโมยจะมีการประกอบพิธีกรรม โดยการบนบานศาลกล่าวกับผีที่รักษาวัดร้างก็ดี ผีที่อยู่ตามลำเหมืองลำห้วยก็ดี ว่าขอช่วยบดบังสายตาคนอย่าให้ใครเห็น เชื่อกันว่าเมื่อ บนบานดังนี้แล้ว ถ้ามีคนตามหาควายมาถึงบริเวณนั้น จะไม่มีใครมองเห็นควายที่ผูกไว้ เมื่อขโมยนำวัวควายไปฆ่าในคืนต่อมาก็จะนำเลือดควายสดไปเลี้ยงตามผีที่ได้บนบานเอาไว้

สำหรับนักเลงลักขโมยวัวควายแล้ว จะมีทั้งคนรักชอบ และเกลียดชัง ขโมยที่คนในหมู่บ้านเกลียดชัง คือ คนในพื้นที่แต่ยังขโมยวัวควายในหมู่บ้านเดียวกัน ขโมยอย่างนี้เวรกรรมมักจะตามทันเร็ว คือจะถูกคนในหมู่บ้านลงขันเอาเงินมาจ้างฆ่า สำหรับขโมยที่จับตัวยากและเป็นที่รักของคนในหมู่บ้านคือ เขาจะไม่สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้าน คนในหมู่บ้านเดียวกันหรือหมู่บ้านใกล้เคียง แต่จะไปขโมยวัวควายจากหมู่บ้านอื่นที่อยู่ห่างไกล และนำกลับมาฆ่าในหมู่บ้านนั้นเอง แล้วก็เอาเนื้อที่ได้แจกจ่ายแบ่งให้ชาวบ้านกินกันจนทั่วถึง หรือเมื่อมีกิจการงานในหมู่บ้าน เช่นการบวชเณร ขึ้นบ้านใหม่ งานศพ เขาจะไปขโมยวัวควายจากหมู่บ้านอื่น แล้วเอาเนื้อนั้นร่วมทำบุญกับเจ้าภาพ แต่ไม่ว่าจะได้บุญ หรือบาป ทางเจ้าภาพก็ชอบ เพราะได้เนื้อฟรีทำเป็นอาหารเลี้ยงกันในงาน ขโมยอย่างนี้คนในหมู่บ้านนั้นจะช่วยกันปกปิดความชั่วของเขาไว้ และไม่ยอมให้ข้อมูลกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง ทั้งๆ ที่คนหมู่บ้านใกล้เคียงรู้ว่าคนที่ขโมยวัวควายเป็นคนในหมู่บ้านนี้

เจ้าของวัวควาย สมัยก่อนการที่มีวัวควายเลี้ยงไว้ในความครอบครอง ถือเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องทำ เพราะเป็นเครื่องมือในการทำการเกษตร แต่เจ้าของวัวควายก็ต้องรับภาระในการเลี้ยงดู ถ้าเป็นหลังฤดูเก็บเกี่ยวไม่ค่อยจะมีปัญหา เพราะในทุ่งนามีหญ้าขึ้นเขียวโดยไม่ต้องเป็นห่วงว่าจะไปเหยียบย่ำพืชผลใด ๆเพราะสมัยก่อนทำนากันปีละครั้งเท่านั้น การเลี้ยงวัวควายที่มีปัญหาก็คือในช่วงฤดูกลางพรรษาทุ่งนาเต็มไปด้วยต้นข้าวที่กำลังงอกงาม จึงต้องผูกล่ามวัวควายไว้แต่ในบ้านในสวน โดยเอาฟางที่เก็บไว้ให้กิน และยังต้องหาเกี่ยวหญ้ามาเสริมอีกด้วย นอกจากภาระในการเลี้ยงแล้วยังมีภาระที่ต้องคอยระวังรักษาวัวควายไม่ให้ถูกขโมยลักเอาไปฆ่าอีกด้วย

เจ้าของควายที่ดีต้องเป็นคนที่มีประสาทไว ตื่นไว เมื่อได้ยินเสียงหมาเห่าผิดปกติก็ต้องตื่นแล้วลุกไปมองดูคอกควายเหตุนี้เรือนของคนล้านนาจึงมีปล่องเยี่ยมทุกหลังไปเพื่อดูคอกควายและบริเวณบ้านในเวลากลางคืน เมื่อได้ยินหมาเห่า หรือมีเสียงดังที่

บริเวณคอกควายก็ต้องลุกขึ้นดูทุกครั้งว่าควายยังอยู่ในคอกหรือไม่

เมื่อไม่เห็นวัวควายอยู่ในคอก ก็จะรู้ได้ทันทีว่าถูกขโมยไปแล้ว เจ้าของบ้านจะต้องรีบไปแจ้งให้ผู้ใหญ่บ้านทราบ ผู้ใหญ่บ้านก็จะ “ตีกะหลก” คือเกราะเป็นจังหวะเร็ว ซึ่งเมื่อชาวบ้านได้ยินก็จะรู้ได้ทันทีว่าวัวควายบ้านใดบ้านหนึ่งหายไป ชายฉกรรจ์ในหมู่บ้านจะพากันถือปืนผาหน้าไม้ หอกดาบ มารวมตัวกันที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน เพื่อติดตามวัวควาย ส่วนเมียและลูกของเจ้าของควายจะนึ่งข้าวสุกแล้วห่อแจกให้เป็นเสบียงให้กับผู้ที่จะไปติดตามวัวควายที่ถูกขโมย การติดตามจะแบ่งกลุ่มกันออกติดตามเป็นสาย อาจจะเป็น 3-4 สาย แต่ละสายก็จะแยกย้ายออกติดตามไปทางทิศที่คาดว่าขโมยจะจูงควายไปทางนั้น โดยแกะรอยตามรอยเท้าของควายไป การสังเกตรอยเท้าของควายที่ถูกขโมย สังเกตได้ง่ายเพราะรอยเท้าจะตรง ผิดกับรอยเท้าควายที่จูงไปตามปกติที่จะคดไปคดมา

ถ้ารู้ว่าวัวควายหายแล้วรีบตามบางครั้งจะได้คืนเพราะเมื่อขโมยรู้ว่าชาวบ้านติดตามไป ถ้าเห็นว่าจวนตัวจะไปไม่รอด ก็จะปล่อยควายไว้แล้วหลบหนีไป แม้ใกล้จะสว่างแล้วคนที่ติดตามวัวควายก็จะยังติดตามต่อไป บางกลุ่มเข้าไปตามหมู่บ้านที่เคยมีประวัติในการขโมยวัวควายและจะคอยสังเกตว่ามีเสียงดังของเขียงลาบเนื้อหรือไม่ ถ้ามีเสียงลาบดังก็ยิ่งทำให้มั่นใจว่าต้องเป็นคนในหมู่บ้านนี้เป็นผู้ขโมย จากนั้นจึงจะค้นหาเขาและหนังเพื่อเป็นหลักฐาน บางกลุ่มอาจจะหาดูตามวัดร้าง ตามลำเหมืองเก่าบ้าง เผื่อว่าขโมยฆ่าไม่ทันจะผูกซ่อนไว้ตามสถานที่เหล่านั้น บางรายตามไปพบแต่หนังและเขาควายทิ้งไว้ตามทุ่งนาตามป่า ก็จะได้เพียงหนังและเขากลับไปไว้เป็นที่ระลึก

ตูบยาม การป้องกันการขโมยวัวควาย เป็นความทุกข์กังวลของเจ้าของวัวควาย ยิ่งถ้าเป็นฤดูฝน ฝนตกตลอดคืนจะเป็นโอกาสดีของขโมย เพราะเสียงฝนตกจะกลบเสียงดังจากการเปิดประตูคอกวัวควาย และอากาศจะเย็นทำให้เจ้าของวัวควายหลับสบาย ถ้าไม่ระวังวัวควายจะถูกขโมย

ประมาณ พ.ศ. 2440-2505 เป็นช่วงหนึ่งที่วัวควายถูกขโมยกันบ่อย ถึงกับทางแคว่นและแก่บ้านต้องประชุมกันเพื่อหามาตรการป้องกัน การป้องกันวิธีหนึ่งคือการผลัดกันอยู่เวรยามในเวลากลางคืน

เริ่มต้นด้วยการสร้างตูบยามประจำหมู่บ้าน กว้างประมาณ 1.50 เมตร ยาวประมาณ 2 เมตร สูงจากพื้นดินประมาณ 50 ซม. ปลูกไว้ริมถนน หมู่บ้านละ 3 หลัง ที่หัวบ้าน กลางหมู่บ้าน และที่หางบ้าน ทุกหลังมีเกราะแขวนไว้ประจำ 1 อัน

เมื่อมีตูบยามแล้ว ก็จะจัดผู้ชายในหมู่บ้านที่มีอายุตั้งแต่ 20-50 ปี ผลัดเปลี่ยนกันเฝ้ายามคืนละ 6 คน ตูบละ 2 คน เวลาที่เข้าเวรตั้งแต่ประมาณ 22.00-05.00 น.ช่วงที่วัวควายมักถูกขโมยอยู่ระหว่างเที่ยงคืนไปถึง 5 นาฬิกา ดังนั้นคนหนุ่มที่มาเข้าเวรจึงมักจะไปแอ่วสาวกันก่อนที่จะมาเข้าเวร

ตั้งแต่เวลา 22 นาฬิกาเป็นต้นไปถึงเวลา 5 นาฬิกา ทุกๆ 1 ชั่วโมงคนที่อยู่เวรยามจะตีเกราะเป็น 3 จังหวะๆ ละ 2 ครั้ง จะเริ่มจากตูบไหนก็ได้ เมื่ออีกตูบหนึ่งได้ยินเสียงเกราะ ก็จะตีเกราะตอบ ทำให้รู้ว่าทุกตูบยังปฏิบัติหน้าที่อยู่ไม่หลับยาม ถ้าตูบใดไม่ตีเกราะตอบ แสดงว่าตูบนั้นผิดปกติ มีการหลับยาม คนอีกตูบหนึ่งก็ต้องออกไปดู

เมื่อมีการผลัดกันอยู่เวรยามดังนี้ โอกาสที่วัวควายจะถูกขโมยก็น้อยลงทำให้คนในหมู่บ้านนอนหลับอย่างเป็นสุข

การทำนา

เมื่อฤดูทำนามาถึง คือเดือนมิถุนาย-กรกฎาคม แก่เหมืองแก่ฝายจะให้ล่ามแจ้งให้ชาวนารู้ว่า บริเวณนั้นจะมีการปล่อยน้ำเข้าลำเหมือง ให้เตรียมทำนาได้ ขั้นตอนแรกถึงการเตรียมพื้นที่สำหรับหว่านกล้า โดยจะเลือกเอานาแปลงเล็กๆ ที่อยู่ที่ดอนเป็นที่หว่านกล้าเรียกว่า “เอาตากล้า” เปิดน้ำเข้านาแปลงนั้นให้เต็ม เมื่อดินอิ่มน้ำจนร่วนแล้วก็ทำการห้างควาย คือการเอาอุปกรณ์การไถนาเข้าติดตั้งบนตัวควาย ประกอบด้วย

แอกใหญ่ แอกก้อย เชือกพัด แอกน่อง เชือกปมมะกอก คันไถ เชือกอ้อม ก่อนการลงมือไถ ผู้ทำนาที่เรียกกันว่า "พ่อนา" จะนำกระทงใส่ข้าว 1 ปั้น กล้วย 1 ผล ดอกไม้ธูปเทียนไปวางที่บริเวณที่ตั้งอารักษ์รักษานา เรียกว่า "ผีเสื้อนา" บอกกล่าวให้รู้และขออนุญาตไถที่ดินกับแม่พระธรณีด้วย จากนั้นจึงลงมือไถกลับเอาดินข้างบนคว่ำลงด้านล่างเพื่อให้หญ้าตาย เมื่อไถเสร็จจะปล่อยให้ดินแช่น้ำอยู่หลายวันให้หญ้าเน่า ถ้าที่นาอยู่ห่างจากบ้าน พ่อนาจะทำห้างนาไว้ที่ดอนนาจุดใดจุดหนึ่ง เพื่อเป็นที่พัก และไม่ต้องเสียเวลาเดินกลับไปกินข้าวที่บ้าน

ห้างนา

พันธุ์ข้าว ในล้านนาชื่อพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกมีเป็นจำนวนมาก สำหรับชื่อพันธุ์ข้าวที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ บางชื่อกล่าวไว้ในศิลาจารึกล้านนา แต่ส่วนมากปรากฏในพับหนังสาและใบลาน มีดังนี้

1. ข้าวแก้ว เมืองฝาง
2. ข้าวนางเกิด
3. ข้าวก่ำหลวง เดือน 9

4. ข้าวหมากหวาน เม็ดลาย อยู่เมืองฝาง เชียงราย
5. ข้าวกาสา
6. ข้าวผา อยู่ลำพูน เชียงใหม่
7. ข้าวดอกดู่ ข้าวจังหอม
8. ข้าวแสนตอ นาข่อย
9. ข้าวส่อยร่อย
10. ข้าวงวงคำ
11. ข้าวแก่นจันทน์, ข้าวจันทน์
12. ข้าวปีก
13. ข้าวหัวนาค
14. ข้าวหัววอก
15. ข้าวหมากพอก
16. ข้าวเม็ดดำ
17. ข้าวกาบหก
18. ข้าวกาบซาง
19. ข้าวดอกคำ
20. ข้าวฝอยพาว
21. ข้าวฝอยทอง อยู่เมืองอังวะ (อีกฉบับหนึ่งว่า อยู่เมืองลาวร่มขาว)
22. ข้าวผาน้อย
23. ข้าวผาหลวง
24. ข้าววางพวง
25. ข้าววางข่อย
26. ข้าวกาบปลี
27. ข้าวกาบแพร

28. ข้าวไผ่ไก่ อยู่เมืองยาง และเชียงของ
29. ข้าวเทียนอาง อยู่เมืองยาง และเชียงของ
30. ข้าวกาบคำ อยู่ไร่ลาว เมืองแล
31. ข้าวปี
32. ข้าวแพร 3 เดือน
33. ข้าวลมเท้า
34. ข้าววางพวง อยู่ท่งยาง
35. ข้าวเหลือง อยู่แก่นท้าว
36. ข้าวกุมบุง
37. ข้าวกาบอ้อย อยู่บ้านหลวย
38. ข้าวกาบไผ่ อยู่ชะลาง เชียงแลง
39. ข้าวผาแดง อยู่เมืองคอบ เมืองงาว
40. ข้าวผาขาว อยู่เมืองสวด เมืองพี
41. ข้าวหมากเขือ อยู่เมืองพุง บ่อว้า (อีกฉบับหนึ่งว่า อยู่เมืองใต้)
42. ข้าวบ่าแคว้ง อยู่เมืองเหนือ
43. ข้าวดอกแดง อยู่อังวะ หงสา
44. ข้าวหลาบปี อยู่ล้านช้าง
45. ข้าวผาเม็ดดำ
46. ข้าวกุมตาง อยู่เมืองแก๋ว แคว้นห้อ
47. ข้าวลืม อยู่เมืองเลา เมืองลา
48. ข้าวจ้าวฟา อยู่ดอนถินละเม็ดละมุก
49. ข้าวดอกพ้อย อยู่บ้านหลวย
50. ข้าวดอกอ้อ อยู่เมืองยอง
51. ข้าวดอกฝ้าย อยู่เมืองลาวร่มขาว

52. ข้าวรากไผ่ อยู่เมืองคอบ เมืองยม

53. ข้าวลาย

54. ข้าวดอกก้นช้ำ

55. ข้าวกล้วย

เตรียมเมล็ดพันธุ์ข้าว ในระหว่างที่รอให้หญ้าในแปลงหว่านเน่า พ่อนาจะนำเมล็ดพันธุ์ข้าวเชื้อออกแช่น้ำ เพื่อแยกเมล็ดข้าวเสียหรือลีบออก เมล็ดข้าวที่เสียจะลอยน้ำก็ตักทิ้ง แล้วคนให้ทั่วจนเหลือแต่เมล็ดข้าวดี เรียกการทำเช่นนี้ว่า "ตาวข้าว" จากนั้นจึงแช่ไว้ในน้ำ 3 คืน แล้วตักขึ้นมาใส่ในกระบุง หรือบุ่ง หมักให้ข้าวงอก 2-3 คืน ตามสูตรที่เคยทำกันมา "น้ำ 3 บก 2" หมายความว่าแช่ไว้ในน้ำ 3 คืน อยู่นอกน้ำ 2 คืน

ระหว่างที่ข้าวยังแช่อยู่ในน้ำนั้น พ่อนาจะทำการคราดนาให้ก้อนขี้ไถร่วนและปรับหน้าดินให้เสมอกัน แล้วพ่อนาจะทำให้เป็นแปลงๆโดยการเดินผ่านให้เป็นร่องพร้อมกับใช้เท้าเกลี่ยดินขึ้น ความกว้างของแปลงแต่ละแปลงประมาณ 2 เมตร เรียกการทำแปลงว่า "เอาริ้ว" สมัยโบราณเรียกแต่ละแปลงว่า "เผียก"

หว่านกล้า เมื่อข้าวงอกแล้ว จึงนำไปหว่านโดยเดินไปตามร่องของแปลงเดินไปหว่านไปให้ข้าวกระจายอย่างทั่วถึง เมื่อหว่านเสร็จแล้ว จะสานตาแหลว คือเฉลวปักไว้ 4 มุมของนาที่หว่านกล้า เชื่อว่าจะป้องกันไม่ให้ผีนำเมล็ดหญ้าไปหว่านปนกับเมล็ดพันธุ์ข้าว

การไถนา เมื่อได้วันที่กำหนดไถนา จะเป็นตอนเช้าตรู่ หรือตอนเย็น แล้วแต่การหาฤกษ์ยาม เมื่อถึงเวลาเจ้าของนาจะแบกอุปกรณ์ พร้อมกับจูงควายออกไปที่บริเวณนาที่จะทำการไถ จากนั้นก็เอาอุปกรณ์ต่างๆ ใส่บนตัวควาย เรียกการติดตั้งนี้ว่าการ"ห้างควาย"

วันไถนา การไถนาแต่ละวันก็มีการดูตำราว่าวันใดพญานาคนอนหันหัวไปทางไหน พ่อนาจะไม่ไถย้อนเกล็ดของพญานาค จะไถไปตามเกล็ดนาค เช่น นาคนอนเอาหัวไปทางทิศเหนือ การไถที่ถูกตามตำราคือไถจากทางเหนือไปทางใต้ การไถจะไถจะพลิกหน้าดินกลับไปทางซ้ายเที่ยวหนึ่ง กลับไปทางขวาเที่ยวหนึ่ง ให้ด้านบนคว่ำลง เมื่อไถแล้วปล่อยไว้ให้หญ้าเน่า เวลาในการไถนาคือตั้งแต่เวลาเช้ามืดไปจนถึงประมาณ 9 โมง แล้วหยุดให้ควายกินหญ้าพักผ่อน ตอนบ่ายจะเริ่มประมาณบ่าย 3 โมงไปถึงประมาณ 6 โมงเย็น ตั้งแต่เริ่มลงมือไถนาไปจนถึงการปลูกข้าวเสร็จ พ่อนาคือผู้ทำนาจะไม่ตัดผม เชื่อว่าจะทำให้ข้าวไม่งอกออกหน่อแตกกอเท่าที่ควร

เผือนา เมื่อต้นกล้าที่หว่านไว้โต พร้อมที่จะปลูกได้แล้ว พ่อนาจึงจะทำการคราดไถ คือการตีขี้ไถให้แตกออก แล้วปรับผิวดินให้เสมอกัน จากนั้นจึงเก็บรากหญ้าเครือหญ้าที่งอกขึ้นใหม่ออกจากนา ใช้วิธีดึงออกมารวมกองไว้ แล้วจึงเก็บมากองรวมไว้บนคันนาอีกทีหนึ่ง เมื่อเก็บหญ้าแล้วจึงใช้ไม้ไผ่ยาวประมาณ 2 เมตร เรียกว่า "เปียง" เสียบเข้ากับเผือ ไถกวาดไปมาเพื่อปรับผิวดินให้เรียบเสมอกันอีกครั้งหนึ่งจึงเป็นอันเสร็จการไถนา

ถอนต้นกล้า เมื่อหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงบนแปลง ที่เรียกว่า "ตากล้า" ได้ประมาณ 1 เดือน ต้นกล้าจะมีความสูงประมาณ 30 ซม. การถอนต้นกล้าไม่ควรถอนเกิน 1 เดือนกับ 10 วัน ถ้าเกินกว่านั้นต้นกล้าจะแก่ และการแตกกอจะช้า เมื่อพร้อมที่จะถอนทางเจ้าของจะกำหนดวันถอนต้นกล้า โดยจะถอนก่อนการปลูก 1-2 วัน มีญาติพี่น้องและคนบ้านใกล้เรือนเคียงมาช่วยเพื่อเอาเมื้อเอาวันกัน วิธีถอนใช้มือขวาถอนต้นกล้าออกครั้งละ 2-3 ต้น นำมากำรวมกันในมือซ้าย เมื่อเต็มกำมือแล้วยกเอาส่วนรากฟาดกับเท้าซ้ายของผู้ถอน เพื่อให้ดินที่ติดรากกล้าหลุดออก แล้วจึงวางลงกองไว้กับพื้นหรือใส่ในตะกร้า เมื่อได้มากพอสมควรจึงขนต้นกล้าไปกองรวมไว้ที่พื้นหญ้าหรือใต้ร่มไม้

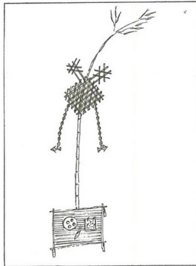
เพื่อให้คนอีกกลุ่มหนึ่งมัดให้เป็นกำๆต่อไป คนที่มีหน้าที่มัดจะรวบต้นกล้าเต็มกำมือแล้วกระแทกส่วนรากกับดินเบาๆ เพื่อให้รากกล้าตรงกัน แล้วใช้ตอกมัดช่วงกลาง ถ้าจะปลูกในนาดอนจะตัดปลายต้นกล้าทิ้งประมาณ 8 ซม. ถ้าปลูกในนาที่ลุ่มหรือนาหนองก็จะไม่ตัดปลาย จากนั้นจึงเก็บต้นกล้าที่มัดเสร็จแล้วไปกองในที่ร่มชื้น ใช้ฟางหรือหญ้าคลุมไว้ ในตอนเย็นก่อนวันที่จะปลูก 1 วัน จะทำการตกกล้า คือนำมัดกล้าไปโยนไว้ในนาที่จะปลูกเป็นระยะๆ เพื่อคนปลูกจะได้หยิบปลูกได้สะดวก

ต้นกล้า

ตั้งค้างข้าวแฮก ข้าวแฮกคือการแฮกนา (แรกนา) บางท้องถิ่นทำพิธีแรกนาก่อนการไถเรียกว่า "แฮกไถ" บางท้องถิ่น แฮกก่อนวันปลูก 1 วัน เรียกว่า "แฮกปลูก" ที่ตั้งค้างข้าวแฮกคือในบริเวณหัวนาคือ ไร่ต้นที่รับน้ำเข้านา การตั้งค้างข้าวแฮกจะตั้งเสาหรือหอบูชาท้าทั้ง 4 ส่วนค้างข้าวแฮกนั้น บางท้องถิ่นใช้ลำไม้ไผ่ผ่าเป็นซีกด้านบนแล้วใช้ไม้ขัดให้ปากกระบอกผายออกเรียกว่า "ซอง" ใช้ 5 ซอง ฝังเป็น 4 มุม หรือฝังเป็นวงกลม ตรงกลาง 1 ซอง สูงจากพื้นประมาณ 1.50 เมตร เพื่อเป็นที่วางเครื่องบูชาผีเสื้อนา บางท้องถิ่นฝังเสา 4 เสา วางตะแกรงไม้ไผ่เป็นร้าน ที่ปลายเสาทั้ง 4 ติดด้วยตาแหลวและกรวยดอกไม้ธูปเทียน ถ้าเจ้าของนาที่ทำละเอียดจะมีเสาไม้รวกติด

ปลายด้วยตาแสง มีห่วงตอกร้อยต่อกัน โยงจากตาแสง ส่วนปลายผูกด้วยรูปปลาเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์

ค้างข้าวแฮก

การทำพิธีนั้นถ้าพ่อนาทำเองได้จะทำเอง ถ้าทำเองไม่ได้จะขอให้อาจารย์วัดช่วยกล่าวคำโอกาส เมื่อจะทำพิธีจะนำกระทงหรือสะตวงจำนวน 6 ชุด พร้อมด้วยเครื่องบูชาท้าวทั้ง 4 มีข้าว อาหาร หมาก เหมี้ยง บุหรี่ ขนม ลูกส้มของหวาน พร้าวตาล กล้วย“อ้อย ข้าวตอกดอกไม้ ช่อธง ใส่กระทงอย่าง 4 เรียกว่าเครื่อง 4 ตั้งไว้ที่หรือแท่นท้าวทั้ง 4 แล้วจึงกล่าวคำโอกาสราธนาท้าวทั้ง 4 ความจริงแล้วมี 6 คือพญาอินทร์ เทวดาประจำทิศทั้ง 4 และแม่พระธรณี เมื่อจบแล้วนำเครื่องบูชาสังเวยผีเสื้อนา ซึ่งก็คล้ายกับของท้าวทั้ง 4 ใส่ในซองไม้ไผ่ที่ฝังไว้ หรือกองไว้เป็น 5 กองบนตะแกรงไม้ไผ่ จุดธูปเทียน โอกาสราธนาบอกกล่าวให้ผีเสื้อนามารับเครื่องบูชาสังเวย และขอให้ผีเสื้อนาช่วยดูแลรักษาข้าวในนาให้งอกงามได้เม็ดได้ผล ในบริเวณนั้นยังปลูกต้น “เอื้องหมายนา” 1 ต้น เป็นพืชมีหัว ใบหนา ออกดอกสีเหลืองหรือขาว แล้วปลูกไว้มุมของที่นาอีก 3 มุม ๆ ละ 1 ต้น จากนั้นพ่อนาจะปลูกข้าวแฮกตรงมุมนาจำนวน 16 กอ

ค้างข้าวแฮกถือเป็นจุดมงคลของที่นา เป็นที่อยู่ของเทวดา หรือผีเสื้อรักษานา เรียกว่า "เสื้อนา" ช่วยดูแลรักษาข้าวในนาให้อุดมสมบูรณ์ ในสมัยโบราณจุดที่ตั้งค้างข้าวแฮกก็ดี เครื่องป้องกันภัยศัตรูอันจักเกิดมีต่อข้าว เช่น ตาแหลว ก็ดี มีกฎหมายคุ้มครองสิ่งเหล่านี้ ตัวอย่างเช่น ถ้าบุคคลใดไปทำลายหรือไปถอดตาแหลวที่เขาปักไว้ตามมุมนาของคนอื่นบุคคลผู้นั้นจะถูกปรับเป็นเงิน โดยตีราคาตาแหลวอันละ 1 เงิน และจะถูกปรับ 9 เท่าคือ 9 เงิน ถ้าบุคคลใดไปถ่ายอุจจาระในบริเวณที่ตั้งค้างข้าวแฮกนาของคนอื่นในช่วงเวลาการทำนา ตั้งแต่ปลูกไปจนถึงข้าวสุก ให้ผู้นั้นจัดพิธีบูชาขวัญข้าว และบูชาเสื้อนา ด้วยไก่ 2 คู่ เหล้า 2 ไห เทียน 2 เล่ม และข้าวตอกดอกไม้ แต่ถ้าถ่ายปัสสาวะให้บูชาด้วยไก่ 1 คู่ เหล้า 1 ขวด เทียน 1 คู่ พร้อมข้าวตอกดอกไม้

วันปลูกข้าว วันต่อมาญาติและเพื่อนบ้านที่เจ้าของนาได้บอกขอแรงไว้ หรือเพื่อนบ้านที่ได้ข่าวจะพากันมาช่วยปลูกข้าว เพื่อเอามื้อเอาวัน คือการลงแขก เมื่อทุกคนกินข้าวเช้าแล้วจะไปรวมกันในนาที่จะปลูกแล้วลงมือปลูกดำโดยเรียงแถวหน้ากระดาน การปลูกข้าวดำนามี 2 วิธีคือปลูกตามวิธีผู้ชาย ใช้นิ้วหัวแม่มือและนิ้วชี้และนิ้วกลางหยิบเอาต้นกล้าส่วนโคน 3-4 ต้นจากมัดกล้าที่มือซ้ายถืออยู่ แล้วใช้มือปักต้นข้าวลงไปในดินที่เหลว ปลูกได้เร็วตามความสัมพันธ์กันของมือซ้ายและมือขวา การปลูกตามวิธีของผู้หญิง ใช้ 3 นิ้วของมือขวาหยิบดึงต้นข้าวจากมือซ้ายเหมือนกับแบบผู้ชาย แต่ยังใช้นิ้วก้อยกอดต้นข้าวไว้อีก เพื่อไม่ให้ต้นข้าวแตกออกจากกัน แล้วจึงจุ่มดำลงไปในนาเป็นลักษณะที่นิ่มนวล แต่วิธีการปลูกข้าวของแต่ละคนปลูกตามความถนัด ผู้ชายอาจจะใช้วิธีปลูกแบบผู้หญิง หรือผู้หญิงใช้การปลูกแบบผู้ชาย ระยะห่างถี่ระหว่างต้นข้าวที่ปลูกประมาณ 12 ซม. ระหว่างแถวประมาณ 17 ซม. ปลูกข้าวได้งามคือการปลูกที่มีช่องห่างถี่ของต้นข้าวสม่ำเสมอกัน เรียกว่า "คลองข้าวงาม"

ปลูกนา หรือปลูกข้าว

เลี้ยงอาหารคนปลูกนา ในขณะที่คนกำลังปลูกนากันอยู่นั้น หญิงที่เป็นภรรยาของพ่อนาจะเอาถังบรรจุน้ำดื่มพร้อมกระบวยไปตั้งไว้ที่คันนา เพื่อให้คนปลูกนาได้ดื่มกิน ถ้า ตรงนั้นมีแสงแดดก็จะหักกิ่งไม้ปักไม่ให้ถูกแสงแดด ในโอกาสนี้ก็นับจำนวนคนที่มาช่วยปลูกนา เพื่อคำนวณปริมาณข้าวและอาหารที่จะเลี้ยง เมื่อถึงเวลาประมาณ 10 นาฬิกา เจ้าของนาจะนำของว่างโดยมากจะเป็นข้าวต้มมัด และบุหรี่ เหมี้ยงออกไปแจกให้แก่คนปลูกข้าว การทำอาหารจะมีหญิงเพื่อนบ้านมาช่วยกันหลายคน เพราะเป็นอาหารพื้นบ้านที่ทำกินกันทุกวัน ทุกคนจึงทำเป็นหมดไม่ต้องยุ่งยากที่จะวิ่งเต้นหาพ่อครัวหัวป่าให้มาช่วยทำ

เมื่อถึงเวลาเที่ยงวัน ภรรยาเจ้าของนาจะบอกให้คนปลูกข้าวหยุดพักเพื่อรับประทานอาหารกลางวัน ผู้ที่เป็นพ่อนาจะนำเพื่อนปลูกนาเข้ามาที่บ้าน เมื่อเข้าไปถึงบ้านจะมีถังน้ำสำหรับล้างมือเตรียมไว้ให้ ทุกคนจึงล้างหน้าล้างมือนั่งพักให้หายร้อน เมื่อเหงื่อแห้งแล้วจึงนั่งล้อมวงกินข้าว โดยเจ้าของนาเป็นผู้บริการเติมข้าวเติมแกงให้

อาหารที่นิยมทำเลี้ยงกันในวันปลูกนาก็แล้วแต่ฐานะและเศรษฐกิจของเจ้าของนา ถ้ามีฐานะดีและเป็นคนใจถึง จะทำอาหารชั้นนำของคนล้านนาคือ ชิ้นลาบ และ แกงอ่อม ถ้าปานกลางพอมีพอกินอาจจะมีชิ้นลาบ และแกงฟักใส่ไก่ ถ้าทั่วไปก็มีแกงฟักใส่ไก่และน้ำพริกอ่อง ผักจิ้ม อาหารเลี้ยงแต่ละมื้อจะต้องมี 2 อย่างเสมอ จะไม่เลี้ยงอาหารอย่างเดียว การเลี้ยงอาหารแขกที่มาปลูกนาเอามื้อเอาวันนี้ จะเลี้ยง 2 มื้อ คือมื้อกลางวันและมื้อเย็น มื้อกลางวันอาจจะเป็นแกงฟัก และ น้ำพริกอ่อง ตอนเย็นเป็นแกงฟักที่เหลือจากกลางวัน และทำชิ้นลาบเพิ่มอีก 1 อย่าง ตอนเย็นถือเป็นมื้อพิเศษ คือมีเหล้าน้ำขาว หรือเหล้าน้ำดำ เป็นยอดอาหาร เพื่อเป็นการคลายความเหนื่อยเหนื่อยแก่เด็กหนุ่มและสะหมังเคิ้ม (คนที่มีอายุอยู่ในวันกลางคน) ทั้งหลาย

หลังจากกินข้าวกลางวันเรียบร้อยแล้ว ก็จะอมเหมี้ยงสูบบุหรี่ เคี้ยวหมาก พักผ่อนหลังอาหาร โดยเอนหลังกับข่มเรือน หรือตามโคนต้นไม้คุยกัน ประมาณ 30 นาที เรียกการพักเอนหลังนี้ว่า “ยายเมล็ดข้าว” คือให้เมล็ดข้าวในท้องเรียงกันเพื่อย่อยง่าย จากนั้นจึงไปปลูกข้าวต่อ

การปลูกข้าวด้วยการขอแรงจากคนอื่นให้มาเอามื้อเอาวันตอบแทนกันนั้น ใช้เวลาในการปลูกให้เสร็จภายใน 1 วัน โดยเจ้าของนาจะเป็นผู้กะปริมาณมากน้อยของนาจะใช้คนปลูกจำนวนเท่าใดเพื่อให้เสร็จภายใน 1 วัน ปริมาณนามีมากก็ใช้คนปลูกจำนวนมาก มีน้อยก็ขอแรงคนน้อย แต่ถ้ามีที่นามาก ขอแรงคนน้อย เมื่อถึงเวลาเย็นการปลูกนายังไม่เสร็จ ที่เหลือเจ้าของนาต้องปลูกเองในวันต่อไป หรือบางทีอาจจะมีเจ้าของนาและคนที่มีนาช่วยตอบมื้อแรงงานที่ค้างไว้หลายคนเหมือนกัน ต้นกล้าที่เหลือจากการปลูกข้าวพ่อนาจะเก็บมาปักชำไว้ในสวน เพื่อเอาไว้ปลูกซ่อมต้นข้าวที่เสีย เรียกว่า "ซิมนา"

หลักการเอามื้อเอาวัน เมื่อมีคนมาช่วยในการทำนา คนในครอบครัวนั้นก็จะต้องไปช่วยเขาเป็นการตอบแทน ตามจำนวนคน ตามจำนวนวันของคนที่มาช่วย เช่น ครอบครัวหนึ่งมีลูกที่โตแล้ว 2 คนรวมทั้งพ่อแม่เป็น 4 คน ไปช่วยทำนาเอามื้อกับอีกครอบครัวหนึ่ง แต่ครอบครัวที่ไปช่วยมีคน 2 คน เมื่อครอบครัว 4 คนมีการปลูกข้าว ครอบครัวที่มี 2 คนจะต้องไปช่วยตอบมื้อตอบวันเขา 2 วัน ให้เป็น 4 แรงเท่ากัน

พิธีตอบแทนคุณควาย

มัดมือเรียกขวัญวัวควาย เมื่อปลูกข้าวดำนาเรียบร้อยแล้ว พ่อนาก็จะตัดผมที่ปล่อยให้ยาวรุงรังมานานได้ และก็ถือว่าหมดหน้าที่ของวัวควายเป็นระยะหนึ่งก่อน ในฤดูไถนาวัวควายต้องใช้แรงลากคันไถ ลำบากตรากตรำ เวลาที่จะและเล็มหญ้ามีน้อยเต็มที วัวควายหน้าทำนาจึงผอม คนคิดถึงคุณความดีของวัวควาย และเพื่อแสดงออกถึงการรู้คุณสัตว์ใช้งาน จึงมีพิธีเรียกขวัญวัวควาย เป็นการปลอบใจ

อุปกรณ์ที่ใช้เรียกขวัญวัวควาย

- กรวยดอกไม้ธูปเทียน จำนวนเท่ากับเขาของวัวควาย คือ 1 ตัวใช้กรวยดอกไม้ 2 อัน
- กระทง ใส่อาหาร กล้วย อ้อย หมาก เมี่ยง บุหรี่

- ไก่ต้ม 1 ตัว
- น้ำขมิ้นส้มป่อย
- ฝ้ายขาว นับให้มีจำนวนด้าย 32 เส้น ความยาวประมาณ 1 เมตร
- หญ้าอ่อน 1 หาบ
- น้ำเย็น 1 ถัง
- ขันตั้ง หรือขันครู สำหรับอาจารย์ผู้กล่าวคำเรียกขวัญ 1 ชุด

คำโอกาสเรียกขวัญควาย

เมื่ออุปกรณ์ทุกอย่างพร้อมแล้ว อาจารย์หรือผู้ประกอบพิธีประจำหมู่บ้านที่เจ้าของวัวควายได้ไปติดต่อไว้ จะเป็นผู้กล่าวคำเรียกขวัญว่าดังนี้

"อัชชะในวันนี้ก็เป็นวันดี	เป็นศรีมงคลอันประเสริฐ
เป็นการอันเกิดกับโลกหากสืบมา	ในโลกาแหล่งหล้า
เช่นเมื่อปางเจ้าฟ้า	พญาศรีสุทโธทนา
การทำไร่ทำนาปลูกเข้า	อันสืบเค้าเง่าเมื่อสิทธัตถะออกไปไถนา
เป็นธรรมดาแต่งไว้	หื้อสืบใช้เป็นประเวณี
ปีไหนมีละเทื่อ	เมื่อเดือนสิบเอ็ดสืบสิบสอง
ฝนตกน้ำนองห่าใหญ่	ไปแปงไป่เอาน้ำใส่เต็มนา
เอาไถมาก่อแรก	เอาแอกมาใส่ยังคอ
เอาเชือกปอมาผูกไว้หื้อหมั้น	ไถเลียบขอกดั้นตามริมคันนา
ไถไปมาชุค่ำเช้า	ตลอดต่อเท้าเสี้ยงเขตขบวนนา
บ่เท่าแต่นั้นมาก็เอาไม้มาแปงเฝือ	หื้อมีแถมเจ็ดซี่เพื่อหื้อขี้ไถหล้มแหลกเป็นผง
บ่เท่าแต่นั้นซ้ำไปเอาไม้บงและไม้ซาง	ไม้สีสุกงามเล่มใหญ่
ลางพ่องไปตัดเอาไม้ไผ่อันงามดี	มาตัดแล้วชีซี่เฝือมีใส่หื้อเสี้ยง
แปลเป็นเพียงหื้อเลี่ยนเกลี้ยง	ผับไคว่เสี้ยงงามดี

นาปีนาดอหื้อลามเหมือนต้นเข้า
งามมีหน่อบัวระมวลแล้วเสี้ยง
ที่ได้ปองทำการไถนาแล้วหื้อเสี้ยง
ที่ได้ใช้ท่านลากและไถนา
ผู้ข้าก็ขอขมายกโทษ
ขอท่านมีความเมตตาขุณาตูข้า
ผู้ข้าก็รักแปงเพียงหัวแห่งผู้ข้า
ได้ทุกข์โศกเศร้าลำบาก
ผู้ข้าจักหื้อเจ้าได้พ้นจากไถแผ่นดิน
ผู้ข้าก็จักแก้เสียยังการมัดและผูก
ผู้ข้าจักแก้เสียยังปอเส้นใหญ่
เชือกปิ๊ดล่องสี่ข้าง
ข้าขอโกนาและมะหิงสา
ผู้ข้าขอสะมาละโทษจักแก้เชือก
บ่หื้อขวัญเจ้าแก้วแก่นไท้
กลัวท่านจักยับเอาไปฆ่าและแกง
ผู้ข้าจักมัดขวัญเจ้า
ธรรมวุฒิจุ่งเกิดกับตนเจ้าคู่ชาติ
ด้วยสมภารอันเจ้าได้ชักลาก
ปลูกเข้าไว้หื้อผู้ข้าได้กินและทาน
ก็ได้ตกแต่งพร้อมน้อมนำมา
ไว้หื้อเจ้าได้รดเกล้าและดำหัว
ติดแปดดินยามเมื่อสายแดดต้อง
ผู้ข้าก็นำมายังบุปผา

ตลอดต่อเท้าเข้าเป็นกอ
ผู้ข้าก็มาล่ำเปิงดูยังบุญคุณเจ้าทังสอง
ผู้ข้ากลัวเป็นวจีกรรมด้วยปาก
เปล่งวาจาเฆี่ยนด่าค่าที่ได้ใช้กินแรง
สองเจ้าตัวประเสริฐคือวัวและควาย
ค่าได้ใช้กินแรง
ตั้งแต่นี้ไปหน้าผู้ข้าก็บ่หื้อเจ้า
เป็นทุกข์ยากในทางกิน
อันอิดหิวลำบากอดทุกข์ยากมานาน
หื้อพ้นจากทุกข์แอกวางคอ
ไว้กับแอกน่อง
ร้องด่าว่า ขวาๆ ซ้ายๆ ไปเวยๆ
จุ่งเมตตายกโทษอย่าได้โขดและโกรธา
ละเหลือสายอ้อมกับสายดัง
แอ่วล่าเล่นนอนแรม
กลัวสูเจ้าตายเสียบ่ดายปางเปล่า
หื้อเป็นแก้วมิ่งมงคล
หื้อปันพ้นจากเป็นสัตว์ติระสาน
ผืนแผ่นดินอันใหญ่
บัดนี้ผู้ข้าจักโถมนาคุณเป็นการใหญ่
ยังสุคันธาทกะหอมออมใหญ่
เนื้อตนตัวเป็นมูละมลทิน
ยามเมื่อฟ้าร้องและฝนฮำ
ลาชาดวงดอกไม้เข้าตอกได้เทียนงาม

ขอขะมาตามแต่โทษ ยามเมื่อได้ใช้การโขดราวี
ได้ด่าและบุบตี เชือกฟาดยีด่าหย้อ
หื้อเจ้าโกนามะหิงสา ขอละลดปลดเสียยังโทษโทษา
ขออย่าอาฆาตเป็นกรรมเวรกันไปมา ในชาตินี้และชาติหน้า
ผู้ข้ากลัวเป็นกรรมบาปช้าไปต่ำๆนาๆ ขอเจ้าจุ่งอดสาอยู่สร้างสืบฑีฆา
บัดนี้นาผู้ข้าจักเรียกร้อง สามสิบสองขวัญเจ้าโกนามะหิงสา
หื้อเจ้ามาอยู่สืบสร้างก่อสมภาร สามสิบสองขวัญเจ้าหื้อได้มาอยู่สร้างเจยบาน
กับด้วยผู้ข้าอันเป็นมนุษย์โลกเมืองคน สามสิบสองขวัญเจ้าอย่าได้โศกเศร้าหมองใจ
สามสิบสองขวัญเจ้าหื้อได้มากินน้ำใส ใบหญ้าอ่อนเขียวงาม
สามสิบสองขวัญเจ้า จุ่งมาเสวยจำยามเลยคู่น้อย
มีทั้งกล้วยอ้อยมากหวานใจ สามสิบสองขวัญเจ้าอย่าไปเทียวล่าไกล“
กลางดงไพรเขตนอก เหตุว่าเจ้าบ่รู้ปากเหมือนคน
สามสิบสองขวัญเจ้าอย่าไปล่าเววนอยู่กลางป่า ขวัญเจ้าอย่าไปล่าดงไพร
สามสิบสองขวัญเจ้าอย่าไปกวงไกลทางอื่น หื้อผู้ข้าได้ตื่นและเสาะหา
กอนตะวันขึ้นออกมา ข้าก็จักปล่อยหื้อเจ้าไปเสาะว่าหากิน
ตามแผ่นดินหญ้าอ่อน กอนตะวันตกรอไปใกล้ค่ำ
ก็หื้อเจ้าร่ำเปิงมาหาแหล่ง ผู้ข้าแต่งเตาไฟไว้ถ้า
บ่หื้อเจ้าลำบากผาญใจ ข้าก็กลัวริ้นยุงมาตอมไต่เจ้า
เพราะผู้ข้าได้ใช้กินน้ำบ่าค่าแรง มาก็หลายขวบเข้า
ขอหื้อเจ้าจุ่งมีอายุเล่ายืนนาน สัพพะจัญไรอย่าได้กวนเตพา
สัพพะผีห่าและผีเหงาอย่ามากรายมาใกล้ สัพพะหมู่อันตรายก็หื้อหายดับวอด
หื้อเจ้าได้ถือเอายอดทานะปารมี เนกขมะปัญญาปารมี
วิริยะขันตี สะจะอธิษฐานะปารมี เมตตาอุเบกขาปารมีไปคู่ชาติ
หื้อเจ้าได้พ้นจากเดียระฉาน หื้อเจ้าได้พบสมภารนักปราชญ์

เจ้าปริสมิ่งมงคลอันจักได้
ลงมาเกิดเป็นพระในโลกา
ยามนั้นนาคนทังหลายบ่ได้
หว่านกล้าไถนา
เป็นดั่งข้าและเจ้า
ก็จักได้สุขเที่ยงเท้า
อายุข้าและเจ้าจักยืนแสนปี
สมบัติเรามีบ่ไร้
ก็จักได้พ้นจาก
โอฆะสงสารไปหน้า
กับเจ้าฟ้าตนชื่อว่า
อริยเมตไตรยบ่คลาดบ่คลา
จัตตาโรธัมมา
อันว่าธรรมทังสี่
หื้อเป็นดั่งร่มและเงา
อันเป็นฉัตรแก้วคู่บนหัว
ภะวะสัพพีติโย
จุ่งหื้อเป็นขัวราวงามผิวผ่อง
วินาสสันตุ
จุ่งหื้อเป็นที่หน่องเกาะผัน
สัพพะโรโคเปียธิมีหลายสิ่ง
วินาสันตุจุ่งหื้อม้วยมิ่งคลาไป
มะโนหื้อเจ้าได้อยู่สุขจำเริญใจ
ชุวันคืนค่ำเช้า
วินาสันตุตะราโยอายุวัณณัง
จุ่งหื้อเจ้ามีอายุเล่ายืนยาว
ตะพะหะนิสะนิจจังเที่ยงหมั้น
วุฑฒาปะจายิโนอย่าได้ค่ำเหงี่ยงกลับหาย
จัตตาโรธัมมาผายโผด
หื้อเจ้ามียิ่งโยดแท้ ดีหลี”

ถ้าเป็นพิธีแบบง่าย ๆ เมื่อหาวันดีได้แล้ว พ่อนาจะไปเกี่ยวหญ้าที่อ่อนนุ่มมา 1 หาบ ตักน้ำที่ใสเย็นมาถัง 1 จูงวัวควายไปอาบน้ำให้สะอาดสดชื่น แล้วนำมาผูกที่แหล่งคอกหรือที่ร่ม จากนั้นจึงนำกระทงที่ใส่ข้าว อาหาร กล้วยอ้อย หมากเมี่ยงบุหรี่ ถ้าทำกับวัว 1 ตัว ควาย 1 ตัว ใช้กรวยข้าวตอกดอกไม้ 4 อัน และฝ้าย 1 เส้น เข้าไปที่ควายอยู่ พูดกับควายว่า “ถ้าแม้นว่าข้าได้ข่มเหง ค่ำเข บุบตี ดุด่า ขอเจ้าจงอย่าขอดกรรมกระทำเวรกับข้า อย่าได้เป็นกรรมเป็นเวรแก่กันไปในภายหน้า เทอะ” แล้วจึงเอาฝ้ายผูกกรวยดอกไม้ติดที่เขาควายทั้ง 2 ข้าง เอาน้ำส้มป่อยประพรมไปที่ควายเป็นการขอขมาต่อควาย จากนั้นจึงเอาหญ้าอ่อน น้ำ 1 ถังให้ควายเป็นอันเสร็จพิธีแบบง่าย ๆ ที่ทำกัน

การทำขวัญควายในแต่ละท้องถิ่นอาจจะมีพิธีที่แตกต่างกันไป บางแห่งก็จัดพิธีรีตองมาก โดยขอให้อาจารย์วัดมากล่าวคำโอกาส ใช้เวลานานพอสมควรแต่จุดประสงค์เป็นอันเดียวกัน

การดูแลต้นข้าวหลังการปลูก

อาหญ้านา เมื่อปลูกข้าวได้ประมาณ 15 วัน ข้าวจะเริ่มแตกใบแตกกอ ประมาณ 1 เดือนหญ้าจะเริ่มขึ้นในนา พ่อนาและครอบครัวจะพากันเอาหญ้านา โดยการเดินไปตามร่องแนวต้นข้าว ถอนหญ้าออก ถ้ามีมากจะนำไปกองไว้ตามคันนา ถ้ามีไม่มากนักถอนออกแล้วจะกลบลงไปในโคลนลงโคลนแล้วใช้เท้าเหยียบให้จม หญ้าจะได้เน่า

ต้นข้าวแตกกอ

ศัตรูของต้นข้าว และวิธีกำจัด มีด้วยกันหลายอย่าง เมื่อต้นข้าวยังอ่อน ปูนาเป็นตัวที่คอยกัดโดยใช้คีมตัดต้นข้าวให้ขาด ต้องจับปูออก โดยมากมักจะนำมาทำเป็นอาหาร ถ้ามากจะทำ “น้ำปู” เก็บไว้กินและขายได้ ต่อมาสมัยหลังมีหอยแดงที่กัดต้นข้าวก็ต้องทำลาย นอกจากนั้นก็มีตัวหนอน หรือ ตัวบ้ง หลายชนิดหลายพันธุ์ ซึ่งมักจะกินใบข้าวแล้ววางไข่ขยายพันธุ์อย่างรวดเร็วจนนกกินไม่ทัน ในอดีตหนอนจึงเป็นปัญหา

ของชาวนา เพราะไม่มียาปราบศัตรูพืชเหมือนดังปัจจุบัน เมื่อถูกหนอนกินใบข้าวจำนวนมากก็จะโทษว่าเป็นผู้ส่งตัวหนอนมาทำลายต้นข้าว ชาวนาจึงใช้วิธีทางไสยศาสตร์เข้าช่วยตามความเชื่อที่ถือปฏิบัติกันมา

วิธีง่ายๆ ที่ทำในเวลาที่มีตัวหนอนลงกัดกินต้นข้าว ในขั้นแรกทำแบบง่ายๆ คือนำดอกไม้ธูปเทียนไปจุดที่ค้างข้าวแฮก พร้อมกับกล่าวว่า "ข้าแต่แมงทั้งหลาย อย่าได้มากัดต้นข้าวในบริเวณนี้เลย ให้ออกไปกินไปอยู่ในที่แห่งอื่น ในป่าในดอยพุ้นเทอะ" ถ้ากระทำดังนี้แล้วตัวหนอนยังไม่หนี เจ้าของนาจะลงอักขระคาถาชื่อ "คาถาแมงบ้งบ่ลงกินข้าว" ลงใส่กระดาษสา ทำเป็นไส้เทียน แล้วนำไปจุดที่หัวนา เพื่อขับไล่แมลงทั้งหลายให้หนีไป

ถ้าตัวหนอนตัวบ้งกัดกินต้นข้าวเป็นจำนวนมาก ทำให้ข้าวในนาทั้งทุ่งเสียหาย เจ้าของนาจึงรวมกันทำพิธีใหญ่ มีการตั้งปะรำพิธีที่กลางทุ่งแล้วช่วยกันแต่งดาสะตวง 4 สะตวง ในสะตวงบรรจุเครื่องบูชา มี ข้าว อาหาร หมาก เหมี้ยง บุหรี่ กล้วย อ้อย พร้าว ตาล ลูกส้มของหวาน ช่อขาว ช่อแดง ช่อดำ ช่อเหลืองอย่างละ 4 ทุกสะตวง เรียกว่า “”สะตวงเครื่อง 4" แต่ละสะตวงให้เขียนชื่อใส่สะตวงละ 1 ชื่อมี อ้ายเหล็กแข อ้ายใต้ฟ้าลน อ้ายขนไก่ไหม้ และอ้ายขนไก่ยี ไม่ทราบว่าเป็นชื่อเทวดา ผี หรือคน เอาทรายใส่ถังหรือกระมังตั้งไว้ที่กลางปะรำ สะตวงวางไว้รอบๆ นิมนต์พระสงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปทำพิธีที่ปะรำ เมื่อพระสงฆ์พร้อมแล้วอาจารย์กล่าวคำขึ้นท้าวทั้ง 4 นำไหว้พระรับศีล พระสงฆ์สวดมนต์บท นะโมเม สวดมนต์ทั้ง 5 ตั้งลำสวดมหาสมัย ชัยบัญชร เมื่อสวดจบ พระสงฆ์เทศน์อ่านคัมภีร์กรรมวาจา จากนั้นให้เจ้าของนาทุกคนนำทรายในปะรำไปโปรยในนา เชื่อว่าตัวหนอนจะพากันหนีไปหมดสิ้น

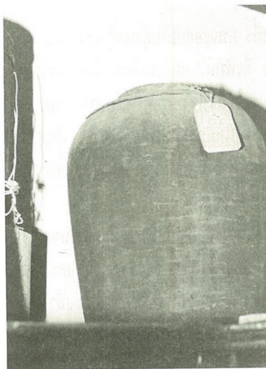
ต้นข้าวที่ถูกแมลงรบกวน และที่มองเห็น
หลังคานั้น คือห้างนาที่พักระหว่างการทำนา

ข้าวเก่าหมดยุ้ง เดือน 12 และเดือนเจียงเหนือ ประมาณเดือนกันยายน ถึงตุลาคม เป็นช่วงที่ข้าวเปลือกในยุ้งฉางใกล้จะหมด หรือหมดแล้ว ทำให้เศรษฐกิจของชาวบ้านฝืดเคือง ข้าวสารหาซื้อยาก และมีราคาแพง เมื่อคนทั่วไปอัตคัดอดอยาก ก็เชื่อว่าผีก็คงอดอยากด้วย จึงคิดถึงพ่อแม่ปู่ย่าตายายที่ตายไปแล้ว เมื่อถึงวันเพ็ญเดือน 12 เหนือ ชาวบ้านจึงทานขันข้าวอุทิศไปให้แก่ญาติ และในระหว่าง 2 เดือนนี้ยังมีการทำบุญสลากภัตต์ เพื่ออุทิศส่วนกุศลไปถึงญาติพี่น้อง

ข้าวเหลืองเต็มทุ่ง ในราวเดือนยี่เหนือ ประมาณเดือนพฤศจิกายน ข้าวในนาเริ่มเหลือง เป็นช่วงที่ชาวบ้านมีความสุขใจ เพราะอีกไม่ช้านานก็จะได้กินข้าวใหม่กันแล้ว เศรษฐกิจในครอบครัว ในชุมชนจะดีขึ้นตามไปด้วย หน้าฝนผ่านไป ท้องฟ้าปลอดโปร่ง ความชื้นแฉะของผิวดินก็จะเริ่มแห้ง ในช่วงที่รอการเก็บเกี่ยวนี้ ชาวบ้านชาววัดจะจัดให้มีการฟังเทศน์มหาชาติเวสสันดรชาดก เรียกว่า ประเพณีเดือนยี่เป็ง

ถึงเดือนยี่แรม ข้าวในนาจะเริ่มสุก ทั่วท้องทุ่งจะมองเห็นเป็นสีเหลืองทอง พร้อมที่จะเก็บเกี่ยวได้ ลมหนาวจะพัดแรงในช่วงนี้ ทำให้ต้นข้าวที่หนักรวงอยู่แล้วต้องลู่เอนลงกับผืนนา เรียกลมในช่วงนี้ว่า “ลมข้าวท่าว”

คัดพันธุ์ข้าว พันธุ์ข้าว หรือที่เรียกว่า “ข้าวเชื้อ” ก่อนที่จะทำการเกี่ยวข้าว พ่อนาจะเลือกเก็บพันธุ์ข้าวเพื่อเป็นข้าวเชื้อในปีต่อไป การคัดพันธุ์จะเลือกเด็ดจากรวงข้าวที่สมบูรณ์ตามจำนวนที่ต้องการ ตามโบราณที่มีการคำนวณปริมาณไว้ คือ ข้าวเชื้อ 1 ต๋าง ปลูกได้เนื้อที่ ประมาณ 400 ตารางวา โดยทั่วไปการคัดพันธุ์ 3 ปีจึงจะคัดเลือกพันธุ์ครั้งหนึ่ง ถ้ายังไม่ถึง 3 ปีก็จะตักเอาจากข้าวที่ได้จากการฟาดตีนั้นเอง แต่ถ้า 3 ปีไม่คัดพันธุ์ ข้าวมักจะกลายพันธุ์ หรือมีข้าวเจ้าปน หรือข้าวหลายชนิดปนกัน จึงทำให้ข้าวเหนียวมีลักษณะแข็งๆ อ่อนๆ ไม่นิ่ม กินไม่อร่อย

บุ่ง สำหรับเก็บข้าวเชื้อ

การเก็บเกี่ยว

จัดเตรียมเครื่องมือ ถึงเดือนยี่แรม น้ำในนาจะแห้งเหลือแต่ผิวดินที่ชุ่มชื้น พวกกบพวกปูจะขุดรูอยู่จำศีล ชาวบ้านชาวนาจะตื่นเต้นรื่นเริง ด้วยจะได้เก็บเกี่ยวผลผลิตที่ปลูกไว้เป็นเวลาหลายเดือน จึงพากันตรวจตราดูเคียวเกี่ยวข้าว อันไหนที่ด้ามหลุดก็ซ่อมแซมให้ดี ถ้ายังมีไม่ครบจำนวนคนในบ้านที่ต้องใช้ ก็จัดหาเตรียมกันไว้ให้ครบ

เกี่ยวข้าว การเกี่ยวข้าวทางล้านนาจะเกี่ยวที่โคนของต้นข้าว เหลือตอสูงประมาณ 15-20 ซม.การเกี่ยวใช้มือซ้ายกำกอข้าว มือขวาถือเคียวเกี่ยวตัดกอข้าว เมื่อเต็มกำมือซ้ายก็วางต้นข้าวพาดไว้กับตอข้าว เกี่ยวกันไปหยอกล้อกันไป บางคนก็หากบไปด้วยโดยมีขวยดินเป็นที่สังเกตเรียกขวยดินนี้ว่า "พอดกบ" เมื่อใช้มือเปิดขวยดินก็พบตัวกบอยู่ข้างใน เมื่อจับได้เขาจะหักขากบเพื่อให้วิ่งได้ไม่ไกล จากนั้นจึงห่อด้วยตอข้าวเก็บไว้ทำอาหารเลี้ยงครอบครัวต่อไป

ในช่วงนี้วันๆหนึ่ง คนจะอยู่กันในทุ่งนาเป็นส่วนมาก เป็นการรวมกลุ่มกันทำงานทั้งสนุกทั้งเพลิดเพลิน จึงทำให้ในหมู่บ้านเงียบ มีแต่คนแก่และเด็กเล็กเท่านั้น ถ้าเกิดมีการตายในหมู่บ้านในระยะนี้คนช่วยทำศพจะไม่มาก เพราะคนมัวแต่ทำงานกลางทุ่ง จึงไม่มีใครปรารถนาจะตายให้มีการจัดศพในระยะนี้ เป็นการสร้างความยุ่งยากให้กับลูกหลาน ถือว่าเป็นวิบากกรรมของคนตาย จึงมีคำโบราณกล่าวไว้ว่า "ตายเมื่อน้ำท่วมเมือง ตายเมื่อข้าวเหลืองเต็มทุ่ง"

เจ้าของนาที่เก็บเกี่ยวด้วยการขอแรงเอามื้อเอาวันจะเกี่ยวเสร็จภายใน 1 หรือ 2 วัน ส่วนครอบครัวใดที่มีสมาชิกในครอบครัวหลายคน และไม่ขอแรงเอามื้อกับครอบครัวอื่น ก็เก็บเกี่ยวกันเอง ใช้เวลาเก็บเกี่ยวหลายวันจึงจะแล้วเสร็จ แต่ก็มีคนอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่มีนาเป็นของตัวเอง และไม่ได้เช่านาผู้อื่นทำ โดยมากจะเป็นคนที่ยากจน หรือเป็นพ่อหม้ายแม่หม้ายอยู่คนเดียว แต่อยากจะมีข้าวเปลือกเก็บไว้กินในฤดูฝน หรือเมื่อข้าวมีราคาแพง จึงไปช่วยเกี่ยวข้าวให้ผู้อื่นโดยคิดค่าแรงเป็นข้าว เจ้าของนาจะให้ข้าวตาม

สมควร แต่โดยทั่วไปจะให้ 1 ต่างต่อ 1 วัน คนกลุ่มนี้จะได้ข้าวเปลือกปีหนึ่งประมาณ 20-30 ต่าง เก็บใส่เสวียนไว้กินยามข้าวหายากและมีราคาแพง

เกี่ยวข้าว ใช้แรงงานในครอบครัว

เมาะข้าว ประมาณ 3 วัน ข้าวที่เกี่ยวพาดไว้ตามตอข้าวจะแห้ง เจ้าของนาจะนำกำข้าวไปรวมกันบนตอข้าวเป็นกองๆ กองละประมาณ 5-6 กำ ข้าวแต่ละกองนี้เรียกว่า "ข้าวเฟ่า" ในสมัยโบราณมีการขโมยข้าวเฟ่าของคนอื่นไปรวมกับของตัวเองให้ได้ข้าวปริมาณมากขึ้น จึงได้มีกฎหมายลงโทษผู้ขโมยข้าวเฟ่า การเมาะข้าว ตีข้าวจะทำกันเองในแต่ละครอบครัว การเมาะข้าวเป็นงานเบาจึงมักเป็นงานของผู้หญิง

กองข้าว การนำข้าวเฟ่า ไปกองรวมกันเป็นกองใหญ่ ถ้านาแปลงไม่ใหญ่ก็ทำ 1 กองใน 1 แปลงถ้านาแปลงใหญ่ ก็อาจจะทำเป็น 2-3 กอง งานกองข้าวเป็นงานของผู้ชาย แต่ผู้หญิงก็ช่วยกองได้ โดยทั่วไปผู้หญิงเป็นผู้เมาะ ผู้ชายเป็นผู้กอง วิธีการกองข้าว ใช้เชือกขนาดเท่านิ้วก้อย ยาวประมาณ 50 ซม. 2 เส้น ใช้ทั้งมือซ้ายและมือขวา เมื่อไปถึงเฟ่าข้าวก็เอาเชือกมัดเฟ่าข้าว ให้ค่อนไปทางโคน แล้วจับหัวเชือกทั้ง 2 หัวยกขึ้นสูงระดับไหล่ทั้ง 2 ข้าง ใช้เท้าเหยียบตอข้าวบริเวณที่จะกอง แล้ววางฟ่อน

ข้าวลงกองเป็นวงกลม เอารวงเข้าด้านใน หันต้นข้าวออกข้างนอก ฐานกว้างแล้วค่อยๆ เล็กขึ้นไป กองข้าวจะได้ไม่ล้ม

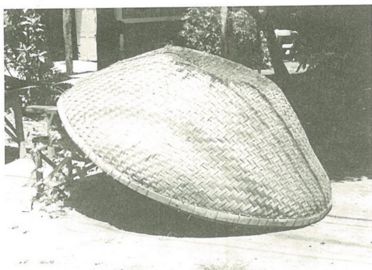

กองข้าวที่เตรียมไว้สำหรับตี

ตาราง ก่อนที่จะลงมือตีข้าวจะทำตารางคือที่สำหรับกองข้าวเปลือก เริ่มจากการตัดตอข้าวออกให้เป็นบริเวณกว้างประมาณ 6x6 เมตร หรือตามปริมาณข้าว จากนั้นจึงเอามูลควายละลายผสมกับดิน แล้วฉาบทาไปบนดินตรงนั้น เมื่อแห้งจะทำให้ผิวดินเรียบ ข้าวจะได้ไม่ปนดินปนทราย แต่ถ้าตารางที่ใช้เสื่อไม้ไผ่ที่เรียกว่า “สาดกะลา” รองพื้น ก็ไม่จำเป็นต้องฉาบทาด้วยมูลควาย ใกล้ๆ ตารางจะสร้างตูบไว้นอนเฝ้าข้าวในตอนกลางคืน

ตีข้าว คือการแยกเมล็ดข้าวออกจากรวง มีด้วยกัน 2 วิธี คือการตีกับคุ และการตีกับแคร่ การตีด้วยแคร่นั้นจะตั้งแคร่ไว้ที่กลางตาราง ความกว้างของแคร่ประมาณ 80 ซม. ยาวประมาณ 1.50 เมตร สูงจากพื้นประมาณ 1 เมตร เมื่อตั้งแคร่แล้วจึงนำเอาข้าวที่เป็นเฟ่าคือเป็นกองมากองล้อมตารางไว้3ด้านเพื่อป้องการกระเด็นของเมล็ดข้าว

จากนั้นจึงจับเอากำข้าวมาตีกับแคร่ให้เมล็ดร่วงลงกองที่ใต้แคร่การตีข้าวกับแคร่ใช้แรงน้อย ผู้หญิงก็ช่วยทำได้เหมือนกัน เมื่อเสร็จแล้วก็พัดเศษฟางออกจากเม็ดข้าว การตีข้าวกับแคร่จึงต้องขนต้นข้าวที่กองพาดกับตอมากองรวมไว้ที่ใกล้กับตารางเพื่อรอการตี

คุ

ตีข้าวด้วยคุ

การตีด้วยคุนั้นจะย้ายคุไปตั้งตามกองข้าว ตีให้เสร็จครั้ง 1-2 กอง การตีด้วยคุใช้แรงมาก ส่วนใหญ่จึงเป็นหน้าที่ของผู้ชาย แต่ก็มีบ้างที่ผู้หญิงแข็งแรงก็ช่วยตี ขั้นตอนในการตีหรือฟาดข้าวมีดังนี้ ใช้ไม้จิงหรือไม้ไผ่ขนาดประมาณ 1x1 นิ้ว ยาวประมาณ 1 เมตร ส่วนหัวของไม้ทั้ง 2 เจาะรูร้อยเชือกให้ไม้ทั้ง 2 เชื่อมกัน ห่างกันประมาณ 40 ซม. เอาส่วนเชือกมัดเฟ่าข้าวแล้วใช้ไม้ทั้ง 2 อันมาหนีบฟ่อนข้าวให้แน่นยกขึ้นเหนือหัวแล้วฟาดกับข้างคุแรงๆ ฟ่อนละ 3-4 ครั้ง เสร็จแล้ววางไว้ข้างๆ แล้วไปเอาฟ่อนใหม่มาตีต่อไปเรื่อยๆ เมื่อเมล็ดในข้าวในคุมีมากพอสมควรแล้ว คนหนึ่งจะตักข้าวขึ้นโปรยด้วยโจ้ คือผากไม้ อีกคนหนึ่งจะใช้พัดหรือกา พัดเอาเศษฟางและข้าวฝ่อออก เรียกการทำอย่างนี้ว่า "โจ้ข้าว"

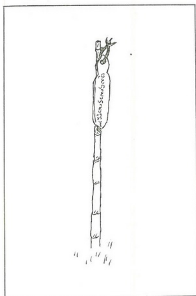

ไม้โจ้ข้าว

เมื่อเห็นว่าข้าวสะอาด ไม่มีเศษฟางหรือฝุ่นแล้ว จึงตักให้ผู้หญิงหาบไปกองไว้ที่ตาราง เรียกว่า "หาบข้าวท้อ" การตีข้าวจะไม่ทำตลอดวัน เริ่มตั้งแต่เช้ามืด จนถึงเวลา 8-9 โมง จะหยุดพัก จะเริ่มตีอีกทีก็ประมาณ 15 นาฬิกาจนถึงมืด และยังทำต่อในเวลากลางคืนหากเป็นคืนเดือนหงาย ก่อนที่จะลงมือตีข้าว เจ้าของมักจะหมักดองเหล้า

น้ำขาวใส่โอ่งซุกไว้ที่กองข้าวกองสุดท้าย เมื่อตีข้าวเสร็จก็จะเปิดโอ่งเหล้าน้ำขาวกินฉลองกันเป็นที่สนุกรื่นเริง

ไม้นะโมตาบอด เป็นไม้ที่ทำและเสกด้วยคาถาไสยศาสตร์ เพื่อป้องกันไม่ให้ผีเห็นข้าว ทำด้วยกีบไม้ไผ่ กว้างประมาณ 3 ซม. ยาวประมาณ 15 ซม. ปาดส่วนหัวเป็นขยัก เพื่อผูกเส้นฝ้ายเป็นเชือกแขวน จำนวน 4 อัน ที่ผิวของแต่ละอันเขียนอักขระคาถานะโมตาบอด นำไปแขวนไว้ที่ปลายกีบไม้ไผ่ยาวประมาณ 1.50 เมตร แล้วนำไปปักที่ 4 มุมของตารางกองข้าวเปลือก เชื่อว่าผีที่จะมาขโมยข้าวจะมองไม่เห็นกองข้าว

ไม้นะโมตาบอด

หลองข้าว ที่เก็บข้าวเปลือกของชาวนา เรียกกันว่า “หลองข้าว” คนที่มีฐานะดีจะสร้างหลองข้าวด้วยไม้จิงทั้งหมด หลองข้าวมีขนาดเล็กใหญ่ ใช้เสาตั้งแต่ 4 ถึง 12 ต้น แล้วแต่ปริมาณข้าวที่ได้รับในแต่ละปี ช่วงล่างจะสูงจากพื้นดิน 2-2.50 เมตร ช่วงบนในระหว่างเสากั้นเป็นห้อง มีช่องประตูเข้าออก ด้านนอกของเสามีระเบียงรอบทั้ง 4 ด้าน มีช่องพาดบันไดขึ้นลง ถ้าเป็นคนที่มีฐานะพอสมควรจะสร้างเป็นครึ่งไม้จริง

ครึ่งไม้ไผ่ เสาเป็นไม้จิง พื้นเป็นแผ่นไม้กระดาน ฝาใช้ฟากกั้นเป็นที่เก็บข้าว ถ้าคน ที่จนกว่านั้น ได้เก็บข้าวแต่ละปีไม่มากจะเก็บข้าวด้วยเสวียน คนโบราณจะรู้ว่าใครรวยใครจนจะมองได้จากหลองเข้าถ้าบ้านใดมีเสาหลองข้าวขนาดใหญ่และมีหลายต้นแสดงว่าเป็นคนรวย หนุ่มที่ไปเที่ยวอู้สาว ถ้าเห็นเสาหลองข้าวบ้านหญิงมีขนาดใหญ่ มักจะไม่ค่อยกล้าเข้าไปจีบเพราะคิดว่าตัวเองจนกว่า เป็นอันรู้ได้ว่าคนโบราณวัดความรวยความจนกันที่ข้าวนี่เอง

หลองข้าว

ทิศที่ควรปลูกตั้งยุ้งข้าว ยุ้งข้าวหรือหลองข้าว สร้างขึ้นไว้เป็นที่เก็บเมล็ดข้าวเปลือก เมื่อคนโบราณท่านถือว่าข้าวเป็นของสูง ท่านจึงกำหนดให้ทิศหัวนอนคือทิศตะวันออกเป็นที่ตั้งของยุ้งข้าว การตั้งยุ้งข้าวจึงมักจะตั้งด้านทิศตะวันออกของบ้านเรือนเสมอ แต่ก็มีบ้างที่ตั้งไว้ทิศเหนือของตัวบ้านเรือน ไม้สำหรับทำยุ้งข้าวจะไม่ใช้ไม้เก่าที่เป็นส่วนล่างของบ้านมาทำ และจะไม่เอายุ้งข้าวไปทำเป็นบ้านถือว่าขึดไม่ดี

เสวียน เสวียนหมายถึงสิ่งที่มีขอบบริเวณ อย่างกับสังเวียน สำหรับเป็นที่เก็บข้าวเปลือก คนที่มีที่นาทำไม่มากจะทำเสวียนเป็นที่เก็บข้าว เพราะในปีหนึ่ง ๆมีข้าวเก็บไม่มากนัก ถ้าจะทำยุ้งข้าวก็ไม่สมกับจำนวนข้าวที่จะเก็บ หรือแม้แต่ผู้ที่มีที่นามากแต่ยัง

ไม่มียุ้งสำหรับเก็บข้าว ก็จะใช้เสวียนขนาดใหญ่หรือขนาดเล็กแต่ใช้หลายเสวียนเป็นที่เก็บข้าวเปลือกก็ได้ ยุ้งข้าวหรือหลองข้าวเป็นที่เก็บข้าวเปลือกอย่างถาวร การใช้เสวียนเป็นการใช้ชั่วคราว เมื่อใดที่สามารถปลูกยุ้งข้าวได้ก็เลิกใช้เสวียนเมื่อนั้น

เสวียน สานขึ้นจากไม้ไผ่เฮี้ยรูปลักษณะทรงกลมสูง ข้างล่างจะใหญ่กว่าข้างบนนิดหน่อย ส่วนขนาดของความสูงและความกว้างไม่แน่นอน แล้วแต่ความต้องการของผู้ใช้ มีใช้กันทั่วไปในภาคเหนือตอนบน

เสวียนที่เก็บข้าวเปลือก

อุปกรณ์สานเสวียน

1. ไม้เฮี้ย เลือกตัดเอาที่ไม่แก่มากและไม่อ่อนจนเกินไป คือที่มีอายุในระหว่าง 2-3 ปี ไม้เฮี้ยที่นิยมนำมาสานเป็นเสวียนคือไม้เฮี้ยที่มีปล้องถี่เรียกกันว่า "ไม้เฮี้ยรัน" ส่วนหนึ่งตัดให้เป็นท่อนเท่ากับความสูงของเสวียนที่จะสาน อีกส่วนหนึ่งให้มีความยาวตลอดทั้งลำ ตั้งแต่โคนถึงปลาย แต่จะไม่ให้ทางโคนและปลายมีขนาดความใหญ่ที่แตกต่างกันมาก ถ้าต่างกันมากก็ต้องตัดส่วนปลายออกบ้าง จากนั้นจึงผ่าครึ่งไม้ส่วนที่ตัดเป็นท่อนแล้วใช้สันขวานทุบตรงข้อไม้ทุกข้อให้แตก แล้วจึงแผ่ออกจะได้ไม้ที่เป็นแผ่น

ขนาดความกว้างประมาณ 3 เซนติเมตร อีกส่วนหนึ่งก็ผ่าและทุบอย่างเดียวกัน ไม้ซั้งลายตั้งคือไม้ที่มีความยาวเท่ากับความสูงของเสวียนไม้สานตามขวางจะสั้นจะยาว"เท่าใดก็ได้ แต่ถ้าได้ยาวเท่ากับความยาวของไม้เฮี้ยทั้งลำก็จะดีมากไม่จำเป็นต้องต่อบ่อย ๆ เมื่อเวลาสาน

2. ไม้ตอย ไม้แก่นหรือกิ่งไม้ขนาดที่มีน้ำหนักพอเหมาะ เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 5 เซนติเมตร ยาวประมาณ 25 เซนติเมตร

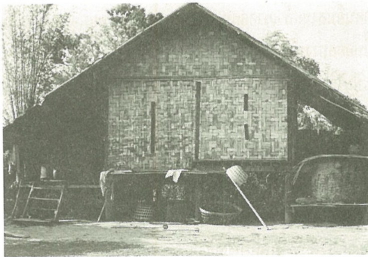
3. เปิก คือดินเหนียวผสมกับมูลวัวหรือมูลควาย โดยมากก็จะขุดในบริเวณบ้านให้เป็นหลุมใส่น้ำลงไปละลายกับดินให้เหลว แล้วจึงผสมด้วยมูลวัวมูลควายแช่ไว้

วิธีสานเสวียน ขีดดินที่ข่วงบ้าน หรือที่หลังบ้านก็ได้ ที่ดินไม่แข็งมากให้เป็นวงกลมตามขนาดความกว้างของเสวียนที่ต้องการ แล้วปักซั้งไม้ลายตั้งเข้าในดินตามขีดวงกลมให้แน่น ห่างกันประมาณ 2 เซนติเมตร จำนวนไม้ซั้งที่ปักให้เป็นจำนวนคี่เสมอ ถ้าเป็นจำนวนคู่จะสานไม่ถูกตามแบบที่สานลายทาน เมื่อปักไม้ซั้งจนรอบตามขีดวงกลมแล้วจึงลงมือสาน การสานคนสานต้องอยู่ข้างในเริ่มสานตั้งแต่ข้างล่างขึ้นไป คือเอาไม้สานขัดกับไม้ซั้งยกเส้นข้ามเส้นเวียนรอบขึ้นไปเมื่อถึง 1 รอบใช้ไม้ตอย ตอยไม้สานลงให้ชิดกับแถวล่าง ระหว่างที่สานขึ้นไปนั้นต้องคอยบีบให้ข้างบนแคบเข้าไปทีละนิดเพื่อข้างบนจะได้เล็กกว่าข้างล่าง เมื่อสานได้ตามขนาดที่ต้องการแล้ว จึงนำเปิกดินผสมกับมูลวัวมูลควายที่แช่ไว้มาทาด้านนอกของเสวียนจนทั่ว ให้เข้าไปอุดรูระหว่างไม้ซั้งกับไม้สานให้สนิท แล้วทิ้งไว้ให้แห้งการใช้มูลควายทาเสวียนมีประโยชน์ที่ได้รับหลายอย่างเป็นการช่วยปิดรูไม่ให้ข้าวรั่วออกมา เป็นการป้องกันสัตว์รบกวน เช่น หนูกัดเป็นต้น เพราะมูลควายมีกลิ่นเหม็นอยู่ในตัว เมื่อสัตว์ได้กลิ่นก็ไม่กล้ากัดเสวียน

มีนิทานเรื่องการสานเสวียนเล่ากันเป็นที่สนุกสนานว่า มีลูกเขยคนหนึ่ง เมื่อแต่งงานมาอยู่กับเมียใหม่ ๆ ลูกเขยคนนี้ทำอะไรไม่ค่อยเป็น วันหนึ่งพ่อเมียใช้ให้ลูกเขยสานเสวียน ลูกเขยจะบอกว่าสานไม่เป็นก็อาย ความจริงก็เคยเห็นคนอื่นสานมาบ้างแต่ไม่ได้สนใจ เมื่อเตรียมอุปกรณ์ได้แล้วจึงลงมือสานตั้งแต่กินข้าวงายแล้วจนใกล้จะกิน

ข้าวตอนคือข้าวกลางวันจึงสานเสร็จพอดี ฝ่ายเมียก็เตรียมสำรับข้าวอยู่บนบ้านและเรียกสามีให้ขึ้นไปกินข้าว แต่ลูกเขยใหม่คิดไม่ออกว่าจะออกจากเสวียนได้อย่างไร เพราะไม่เคยสังเกตว่าคนอื่นสานแล้วเขาออกทางไหน เพราะเสวียนเมื่อสานแล้วก็มีความสูงท่วมหัว จะปีนขึ้นออกทางปากก็ไม่ได้เพราะเสวียนไม่ได้เก็บของอะไรข้างใน ความแข็งแรงจึงไม่พอที่จะปีนได้ เมียก็เรียกกินข้าวอยู่นั่นแหละ คิดหาทางออกอย่างไรก็คิดไม่ออก ทำเอาลูกเขยเหงื่อแตก จะตะโกนถามเมียก็จะเสียเหลี่ยม พอดีส่องออกมาข้างนอกเห็นน้องเมียกำลังนั่งเล่นฝุ่นอยู่ จึงทำเป็นแกล้งถามน้องเมียว่า "ไอ่น้อง คิงว่าพี่ชายจะออกจากเสวียนทางใดเอ้า" น้องเมียก็ตอบขึ้นทันทีว่า "พี่ชายก็จะปี้ดออกทางลุ่มน่าก่า" ลูกเขยจึงนึกได้และรำพึงกับตัวเองว่าความจริงแล้วก็ไม่เห็นยากอะไรเพียงแต่ยกข้างล่างขึ้นข้างหนึ่งก็ออกได้แล้ว กูนี่ไม่น่าโง่เลย สู้เด็กยังไม่ได้เลย

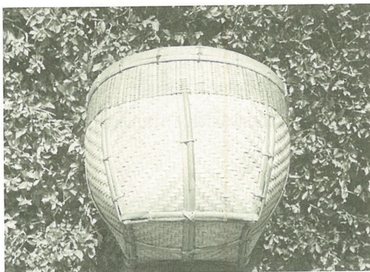
ร้านเสวียน คือที่ตั้งเสวียน ส่วนใหญ่แล้วจะทำร้านเสวียนทางทิศตะวันออกของเรือน เหมือนกับการทำยุ้งข้าวที่โดยมากตั้งทางทิศตะวันออกเรือน เพราะถือว่าข้าวเป็นสิ่งที่มีคุณ ดังนั้นที่ตั้งก็ควรตั้งอยู่ทางบนหัวนอนคือทิศตะวันออก ร้านเสวียนจะปลูกขึ้นเล็กๆ สูงจากพื้นดินอย่างมากประมาณ 1 เมตรเท่านั้น ความกว้างก็กว้างกว่าเสวียนไม่มากนัก ข้างบนมุงเป็นหลังคา หลายแห่งก็มุงต่อออกจากหลังคาเรือนทางทิศตะวันออกที่เรียกว่ามุงพะ ออกไป ส่วนพื้นสูงแค่หัวเข่า เมื่อปลูกที่ตั้งเสวียนแล้วก็ยกเสวียนขึ้นตั้งตรงกลางร้านข้างล่างของเสวียนด้านนอกใช้ฟางมามัดต่อกันตามยาวการมัดให้ห่างกันในราว 1 คืบ ความใหญ่ของมัดฟางเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 8 เซนติเมตร นำมาวางรอบตีนเสวียนแล้วใช้ดินผสมกับมูลควายมาพอกให้ทั่วก็เป็นที่สำเร็จเสร็จการ

ร้านเสวียน

การขนข้าว การขนข้าวเข้าเก็บไว้ในยุ้งฉางหลองข้าวนั้น ถ้าที่นาไกลจากบ้าน จะใช้เกวียนเป็นพาหนะ ถ้าเจ้าของนาไม่มีเกวียนเอง หรือมีเกวียนแต่ต้องการขนให้เสร็จเร็วก็จ้างเกวียนอีกหลายคันขนข้าวเป็นขบวน ถ้านาที่จะนำเกวียนเข้าไปขนถึงที่ตารางได้ พ่อนาก็จะขุดคันนาให้เป็นช่องให้เกวียนผ่านไปได้ ถ้านาที่เกวียนผ่านไปไม่ได้ เช่นนาหนอง เจ้าของนาก็จะให้ผู้หญิงหาบข้าวจากตารางออกมากองไว้ที่ใกล้ทางเกวียน

ถ้านาใกล้บ้าน จะให้ผู้หญิงที่มีอายุตั้งแต่ 13 ปี ช่วยกันหาบเข้าไปใส่หลองข้าว การตักข้าวตวงข้าว คนโบราณใช้ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่มีรูปเหมือนกระบุง แต่แข็งแรงกว่า เรียกว่า “ต๋าง”

ต๋าง สำหรับตวงข้าว

เครื่องตวง 1 ต๋าง สมัยโบราณมีน้ำหนัก 10,000-12,000 น้ำ เทียบกับเครื่องชั่งปัจจุบัน ประมาณ 10-12 กก. ถ้าตวงเป็นปริมาณ 1 ต๋าง เท่ากับประมาณ 1.5 ถัง การตวงหรือนับปริมาณของมีดังนี้

ข้าวเปลือก	50	เม็ด	เป็น	1	ยิ่ม
	5	ยิ่ม	เป็น	1	เยิ่ม
	4	เยิ่ม	เป็น	1	กำ
	5	กำ	เป็น	1	กอบ
	2	กอบ	เป็น	1	แคง
	2	แคง	เป็น	1	กระเช้า
	5	กระเช้า	เป็น	1	ต๋าง
	3	บุง	เป็น	1	ต๋าง
	5	ต๋าง	เป็น	1	บุ่ง (บุ่งขนาดใหญ่)
	10	ต๋าง	เป็น	1	บุ่ง (บุ่งขนาดเล็ก)
	30	ต๋าง	เป็น	1	เกวียน

เกวียนเที่ยวหนึ่งบรรทุกข้าวเปลือกได้ประมาณ 30 ต๋าง เมื่อเกวียนเข้าไปถึงบ้านเจ้าของนา คนขับจะนำเกวียนเข้าไปตรงที่ช่องทางขึ้นหลองข้าว จากนั้นจึงปลดวัวออกจากเกวียนแล้วจึงทำการตักข้าวจากเกวียนขึ้นเก็บ เมื่อขนข้าวจากตารางในนาเข้ามาเก็บหมดแล้ว จึงเอาไม้นะโมตาบอดที่ใช้ในตารางมาเสียบไว้ที่ 4 มุมของหลองข้าวด้วยเพื่อกันผีไม่ให้มาขโมยข้าว

ขบวนเกวียนบรรทุกข้าวจากนาเข้าสู่หมู่บ้าน เพื่อเก็บไว้ในยุ้งฉาง

การเชิญข้าวขึ้นยุ้ง เดือน 4 เหนือ ประมาณเดือนมกราคม เมื่อข้าวสุกพ่อนาจะแปลงตูบเพื่อเตรียมไว้เป็นที่เก็บข้าวเปลือกที่ตีแล้ว ชาวนาจะพยายามเก็บเกี่ยวข้าวให้เสร็จทันก่อนเดือน 4 เพ็ญ เพื่อจะได้ทำบุญทานข้าวใหม่พร้อมกับชาวนาคนอื่นๆ ด้วย เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวจนทำการตีหรือนวดเป็นเมล็ดเสร็จแล้วจะนำเมล็ดข้าวมารวมกองไว้ในตารางที่บริเวณตารางนั้นจะมีไม้ 4 กีบ แต่ละกีบยาว ประมาณ 1 วากว่าๆ ด้านบนจะเขียนคาถา "นะโมตาบอด" ไว้ทุกอัน ตรงปลายผูกรวงข้าวไว้รวงหนึ่ง ถัดลงมาผูกด้วยสวยข้าวตอกดอกไม้ปักไว้ 4 แจ่งของบริเวณตาราง เมื่อนำข้าวไปเก็บไว้ในยุ้งจะนำไม้เหล่านี้ไป

เก็บไว้ในยุ้งข้าวด้วยและเก็บไว้ใช้ในปีต่อไปอีกคาถานะโมตาบอดว่า "ทุสะนะโส นะโม พุทธายะ" ก่อนที่จะนำข้าวเข้าบ้านจะต้องหามื้อจันวันดีให้ได้กับวันที่ตำราบอกไว้ให้เอาข้าวใส่เยียเสียก่อน จากนั้นจึงทำพิธีเรียกขวัญเชิญข้าว อุปกรณ์การเรียก"ขวัญเชิญข้าว ก็มีดอกไม้ธูปเทียนใส่ขันใส่พาน ตรงกลางจะมีไม้ไผ่เฮี้ยักไว้ ปล้องบนทำให้แตกเป็นซีก ๆ อย่างกับที่เขาเรียกว่ารังมดแดงหรือรังมดส้ม เอาจาน ใส่ข้าวปลาอาหารใส่ไว้ข้างในบนสุดผูกรวงข้าวให้ปลายข้าวหย่อนลงบนจาน เมื่ออุปกรณ์เรียบร้อยแล้วเจ้าของนาก็จะกล่าวคำโอกาสหรือคำร่ำริร่ำไร ถ้าไม่เป็นก็จะขออาจารย์ประจำหมู่บ้านมาช่วยโอกาสเชิญให้ คำโอกาสตอนหนึ่งมีว่า ขอเชิญข้าวนี้ไปอยู่เป็นสุขในยุ้งในฉางที่บ้านเกิด อย่าได้อยู่กลางทุ่งกลางนาที่ไม่สมควรเลย เพราะมีแต่อันตรายที่สัตว์ทั้งหลายจะมาเหยียบย่ำ เดือน 4 เขาจะปล่อยช้างปล่อยม้า เดือน 5 เขาจะปล่อยวัวปล่อยควาย" ดังนี้เป็นต้น เมื่อกล่าวคำโอกาสแล้วจึงช่วยกันหาบช่วยกันขนข้าวเปลือกไปเก็บไว้ในยุ้งในฉาง เมื่อเก็บข้าวใส่ในยุ้งแล้วอุปกรณ์ที่ใช้การเรียกขวัญเชิญข้าวก็จะเก็บมารวบไว้ที่บนยุ้งข้าวด้วย เพราะจะได้ป้องกันผีมาขโมยข้าวดังกล่าวไว้แล้ว ความเชื่อเรื่องผีที่จะมาขโมยข้าวเป็นความเชื่อที่ฝังใจ เมื่อผีมาขโมยข้าวได้แล้วจะนำไปกินที่ถ้ำแกลบ ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเชียงดาวจังหวัดเชียงใหม่ เพราะในถ้ำนั้นเมื่อก่อนคนที่เคยเข้าไปดูปรากฏมีแกลบอยู่ในนั้นเต็มไปหมด ดังนั้นเมื่อเก็บข้าวใส่ยุ้งแล้วนอกจากจะต้องระวังเรื่องนกเรื่องหนูจะเข้ากินยังต้องระวังเรื่องผีที่จะมาขโมยอีกด้วย สิ่งที่เชื่อว่าป้องกันได้คือคาถานะโมตาบอด เพราะว่าถ้าติดด้วยคาถานี้แล้วผีจะมองไม่เห็นเมล็ดข้าว

นอกจากการป้องกันผีแล้ว ยังต้องมีการเอาอกเอาใจข้าวอีกด้วย เช่นเมื่อเก็บข้าวใส่ยุ้งแล้วจะใช้อองเต่าคือกระดองเต่าเข้าใส่ไว้มุมใดมุมหนึ่ง บางแห่งยังนำฟักเขียว ฟักหม่นใส่ไว้ เมื่อตอนที่ใส่ก็กล่าวขึ้นด้วยว่า "ขอให้ข้าวอย่าได้ออกไปทางใดจงอยู่ในนี้ ขอให้เต่าและฟักจงช่วยอวบช่วยฟักให้ข้าวอยู่ในนี้ตลอดไปอย่างมีความสุข" ผลของการกระทำเช่นนี้ เชื่อว่าจะกินข้าวไม่เปลือง ข้าวจะพอกินไปจนถึงปีหน้าไม่ต้องซื้อหามาเพิ่มเติม ตามจำนวนคำนวณว่าไม่น่าจะพอกินถึงปี แต่ผลของการทำอย่างนี้บางปียัง

เหลือข้าวเพื่อขายอีกด้วย คนในสมัยโบราณท่านประพฤติปฏิบัติต่อข้าวราวกับว่าข้าวมีชีวิตจิตใจ มีเรื่องที่เล่าต่อกันมาว่าเมื่อก่อนโน้นเมล็ดข้าวเปลือกมีขนาดใหญ่เป็นร้อยเท่าของขนาดเมล็ดข้าวสารที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน มีคนหลายคนบอกว่าเมื่อก่อน พ.ศ.2500 ที่พิพิธภัณฑ์ วัดพระธาตุหริภุญไชย มีเปลือกข้าวขนาดใหญ่จัดแสดงอยู่ แตกเหลือเพียงครึ่งเดียวความยาว ประมาณ 20 เซนติเมตร ปัจจุบันไม่ทราบว่าเก็บไว้ ณ ที่ใด เมื่อเมล็ดข้าวมีขนาดใหญ่อย่างนั้น 1 เม็ดก็ต้องมีค่า มีวันหนึ่งข้าวสาร 1 เม็ดติดก้นสุนัข เจ้าของข้าววิ่งไล่ตามสุนัขตัวนั้นไปข้ามดอยตั้ง 3 ม่อนกว่าจะได้ข้าวเม็ดนั้นคืนมา และยังเล่ากันต่อไปว่าเมื่อก่อนข้าวเหมือนดังกับมีชีวิตจิตใจ เมื่อถึงฤดูหว่านดำข้าวก็จะหว่านตัวเองลงในนาที่เตรียมไว้ เมื่อสุกได้ที่แล้วก็จะพากันหลุดออกจากรวงแล้วเลื่อนไหลไปสู่ยุ้งฉางที่เจ้าของเตรียมไว้ มีอยู่วันหนึ่งย่าแม่หม้ายกำลังจัดแต่งซ่อมแซมประตูยุ้งข้าวอยู่ข้าวก็พากันเลื่อนไหลจากทุ่งมาจะเข้าประตูยุ้งให้ได้ ย่าแม่หม้ายโมโหจึงหยิบไม้ตีเมล็ดข้าวแตกออกกระจัดกระจาย ข้าวจึงพากันโกรธย่าแม่หม้าย นับตั้งแต่นั้นมาเมล็ดข้าวจึงมีขนาดเล็กเหมือนดังที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้

ท้องถิ่นบางแห่ง เมื่อนำข้าวเข้าใส่ยุ้งแล้ว จะมีเครื่องบูชาวางไว้บนหลองข้าวด้วย เครื่องบูชานั้น มี ข้าวสุก 1 ถ้วย กล้วยสุก 1 หวี และน้ำเย็น 1 กระบอก เป็นการบูชาพระนางโกสก หรือ โพสพ ที่เป็นเทพธิดาดูแลต้นข้าว

วันจกข้าว คือวันที่ขึ้นไปตักข้าวออกจากยุ้งฉางเพื่อนำไปตำให้เป็นข้าวสาร คนโบราณท่านก็มีตำราดูฤกษ์ดูวันเสียก่อน ให้ได้วันที่จกข้าวออกแล้วกินไม่เปลืองจึงดี ถ้าจกไม่ดูตำราก่อน เมื่อไปถูกหรือตรงกับวันที่ห้ามจกข้าวแล้วจะทำให้ข้าวในยุ้งนั้นหมดไวกว่าปกติที่ควรจะเป็น ด้วยเหตุนี้เมื่อนำข้าวเข้าเก็บแล้ว ที่ประตูของหลองข้าวจะมีไม้ไผ่ผ่าซีก กว้างประมาณ 4 ซม. ยาวประมาณ 20 ซม. ผูกแขวนไว้ เป็นตารางวันข้างขึ้นข้างแรม สำหรับดูวันที่จะตักข้าวไปตำ ไปสี เรียกตารางนี้ว่า "ตารางวันจกข้าว" ไม่ให้ตักข้าวออกในวันที่ห้าม

พิธีกรรมหลังการเก็บเกี่ยว

พิธีเรียกขวัญข้าว วันที่จะทำพิธี จะเป็นวันที่ขนข้าวเสร็จนั้นก็ได้ ถ้าเวลาไม่พอจะเป็นวันใหม่ก็ได้ บางแห่งบางท้องที่ ก็จัดเป็นพิธีใหญ่ มีเครื่องบูชามากมาย เป็นเครื่องใช้ของผู้หญิง และยังมีไก่ มีเหล้า นำไปตั้งวางไว้ที่จุดเคยตั้งค้างข้าวแฮก แล้วก็มีคำโอกาสราธนาที่ยืดยาว เป็นคำขอบคุณแม่โพสพ ที่ช่วยให้ได้ผลผลิตข้าวมากมาย ถ้าเป็นพิธีใหญ่ส่วนมากเจ้าของนาจะโอกาสด้วยตัวเองไม่ได้ ต้องขออาจารย์ประจำหมู่บ้านเป็นผู้โอกาสให้

บางท้องถิ่นก็ทำแบบง่ายๆ ผู้หญิงจะแต่งดาเครื่องบูชา มีข้าว ไข่ต้ม กล้วย 1 ลูก ขนมต่างๆ ดอกไม้ ธูปเทียน จัดใส่กระทงหรือใส่พานเล็กๆ ผู้ที่เป็นพ่อนาจะเอาไม้ไผ่เฮี้ยยาวประมาณ 2 เมตร ปล้องบนสุดทุบให้แตกแป็นซีกๆ แล้วถ่างออกให้ป่องตรงกลาง ลักษณะคล้ายกับ รังมดแดง เมื่อทุกอย่างพร้อมแล้วก็จะพากันขนเครื่องบูชาและเครื่องประกอบพิธี มีกระทงใส่เครื่องบูชา กระจ่า ทับพี 1 อัน ไม้รังมดแดง และนำไม้นะโมตาบอด พร้อมด้วยรวงข้าวที่เก็บไว้ก่อนนั้นแล้ว ออกไปอีกครั้งหนึ่ง เมื่อไปถึงพ่อนาจะฝังหรือปักไม้เฮี้ยที่เป็นรังมดแดงนั้นที่กลางตารางข้าว นำกระทงใส่ปลายไม้เฮี้ยที่เป็นรูปรังมดแดง ผูกด้วยรวงข้าว ปักไม้นะโมตาบอดที่ 4 มุมอีกครั้งหนึ่ง แล้วจุดธูปเทียน ผู้หญิงก็จะใช้กระจ่ากวักไปรอบๆ บริเวณนั้น เพื่อกวักเอาขวัญข้าวให้มาอยู่รวมกัน ด้วยการพูดเป็นโวหารเอาเอง สิ่งใดควรพูดควรขอ ก็พูดก็ขอสิ่งนั้น เมื่อเสร็จพิธีแล้วจึงเก็บเมล็ดข้าวที่ตกแถวนั้นสัก 2-3 เม็ด หรือจะเป็นเศษฟางก็ได้สมมุติว่าเป็นขวัญของข้าวใส่ในกระทง นำกระทง และไม้นะโมตาบอดไปด้วย ปักไม้นะโมตาบอดไว้ที่ 4 มุม เอากระทงขวัญข้าววางไว้จุดใดจุดหนึ่งในหลองข้าวนั้น แล้วเอากระดองเต่าหรือฟักเขียว ฟักหม่น วางไว้บนข้าว เพื่อให้เต่าและฟักคอยกกฟักให้ข้าวอยู่นานๆ เหมือนกับเต่าฟักไข่ พร้อมกับกล่าวเบาๆ ว่า "ขอให้ข้าวจงอยู่ในนี้เน่อ อย่าได้ออกไปทางใด เพราะว่าเดือน 4 เพิ่นจักปล่อยช้างปล่อยม้า เดือน 5 เพิ่นจักปล่อยงัวปล่อยควาย" เป็นการเตือนข้าวไม่ให้ออกไปเที่ยวเล่นที่ไหน จะถูกช้างม้า วัวควายเหยียบเอา

ถ้าไม่กระทำพิธีเรียกขวัญข้าวดังที่กล่าวไว้นั้น จะกินข้าวเปลือง หมดเร็ว เชื่อว่าผีขโมยไปกิน เล่ากันว่าที่ถ้ำแกลบ ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเชียงดาว ภายในจะมีแกลบอยู่ทั่วไป เก่าบ้างใหม่บ้าง เชื่อว่าเป็นแกลบจากข้าวที่ผีขโมยไปกิน

พิธีสืบชะตาข้าว การทำพิธีสืบชะตาข้าว กระทำเมื่อรู้สึกว่ากินข้าวเปลือง ข้าวเปลือกพร่องลงไปผิดปกติ เจ้าของข้าวจึงกังกลใจ กลัวว่าข้าวจะไม่พอกินไปชนปีหน้า จึงได้จัดพิธีสืบชะตาข้าว

วันทำพิธี พิธีนี้เป็นพิธีมงคลที่สำคัญประการหนึ่ง จึงต้องหาวันที่ดี วันที่เป็นมงคลก่อน ถ้าไม่ตรงวันดี แม้ว่าจะทำพิธี ขวัญข้าวจะไม่มารับเครื่องสังเวย ตามตำรากล่าวถึงการหาวันไว้ดังนี้

"จักหาวันรับขวัญข้าวและสูตรเอาขวัญข้าว มีสันนี้

เดือนใดก็ดี	ออก	1, 2, 3	ค่ำ	ขวัญข้าวบ่มาสักขวัญแล
	ออก	4, 5, 6, 7	ค่ำ	ขวัญข้าวมา
	ออก	8, 9, 10	ค่ำ	บ่มาแล
	ออก	11, 12,	ค่ำ	ขวัญข้าวมาแล
	ออก	14, 15	ค่ำ	บ่มาสักขวัญแล
	แรม	1, 2, 3, 4, 5	ค่ำ	ขวัญข้าวมาทุกขวัญแล
	แรม	6, 7, 8, 9	ค่ำ	บ่มาสักขวัญแล
	แรม	10, 11, 12, 13	ค่ำ	ขวัญข้าวมาแล
	แรม	14, 15	ค่ำ	บ่มาสักขวัญแล"

เมื่อได้วันที่เป็นมงคลแล้ว จึงเตรียมเครื่องพิธี ดังต่อไปนี้

เครื่องบูชาครู ประกอบด้วย ผ้าฮำแดง ผ้าฮำขาว เบี้ยพันสาม หมากพันสาม กระบอกน้ำ กระบอกทราย ลวดเบี้ย ลวดหมาก เงิน 5 บาท เทียนค่าคิง 1 เล่ม เทียนขนาดเล็ก 4 คู่ ข้าวเปลือก ข้าวสาร กล้วย อ้อย หน่อกล้วย หน่ออ้อย ไม้ค้ำต้นโพธิ์ 3 อัน ขัว 1 อัน

นำข้าวเชื้อ 1 กระบุงตั้งไว้ เอาดินจอมปลวกมาปั้นทำเป็นก้อนเส้า 3 อัน วางไว้บนข้าวเปลือกในกระบุง ล้อมด้วยฝ้ายสายสิญจน์ ล้อมด้วยเชือกคาเขียว

คำโอกาสสืบชะตาข้าว เมื่อทุกอย่างพร้อมแล้ว อาจารย์วัด หรืออาจารย์ผู้ประกอบพิธีประจำหมู่บ้านที่ได้ติดต่อมาทำพิธี เริ่มโอกาสสืบชะตาข้าว โดยการตั้งนะโม 3 จบ แล้วกล่าวต่อไปว่า

"มะขะโย มาวะโย
รตนะนิปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
ธะญู ธะรานิปประวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
ธะระนิปปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
สัพเพวะนา นิปปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
กัญจะนา นิปปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
มะหาลาภา นิปปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
สัพพะลาภา นิปปะวะฆันตุ
มะขะโย มาวะโย
ติขะปัญญา นิปปะวะฆันตุ

เมณหังมะอัพโพ จิ อุปัททะโว
โชติกัสสะยังถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
ธะนันเชยยะ สายะถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
โชติรัสสายะถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
จิตตะกัสสะยะถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
เมณฑะมันตะตุเสยยะถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
เวสสันตะโร มุตตันตุ เสยยะถาฆะเร
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
สิมพะลิ จะ มะหาเถโร ภิกขุโน
เมณหัง มะจักโก จิ อุปัททะโว
สาริปุตโต ยถาฆะเรหิวา

อินทะวิหิฌัง เทวะหิฌัง พรหมวิหิฌัง มะหาวิหิฌัง มะนิวิหิฌัง ปุริสาวิหิฌัง มะหาปุริสาวิหิฌัง จักกะวัตติวิหิฌัง มะหาจักกะวัตติวิหิฌัง อิทธิวิหิฌัง ปัจเจกะพุทธะวิหิฌัง อะระหันตะวิหิฌัง เอเตนะวิหิเนฌะ เอเตนะสัจจะวัชเชนะสุวัตถิโหนตุ ตุมหากังสวาหายะ อักขะระขะสาวินินามะ มะหาอิสี อะโหสิ

อินทะตัณฑุลัง เทวะตัณฑุลัง พรหมตัณฑุลัง มะหาอิสีตัณฑุลัง ตุมหากังสวาหายะ นะโมพุทธัสสะ นะโมธัมมัสสะ นะโมสังฆัสสะ นะโมเสยยะถีทัง หูลู หูลู หูลู สวาหายะ อักขะริ สาวิรินานิ มะหาอิสี อโหสิ" (กล่าว 3 จบ) และปิดท้ายด้วยบทว่า

"สักกัตตวา พุทธระตะนัง โอสะถัง อุตตะมัง วะรัง
หิตัง เทวะมะนุสสานัง พุทธเตเชนะ โสตถินา
นัสสันตุปัททะวา สัพเพ ทุกขา วูปะสะเมนตุ เต
สักกัตตวา ธัมมะระตะนัง โอสะถัง อุตตะมัง วะรัง
ปะริฬาหูปะสะมะนัง ธัมมะเตเชนะโสตถินา
นัสสันตุปัททะวา สัพเพ ภะยา วูปะสะเมนตุ เต
สักกัตตวา สังฆะระตะนัง โอสะถัง อุตตะมัง วะรัง
อาหุเนยยัง ปาหุเนยยัง สังฆะเตเชนะ โสตถินา
นัสสันตุปัททะวา สัพเพ ทุกขา วูปะสะเมนตุ เต"

(กล่าว 3 จบ)

รับขวัญข้าว เมื่อกล่าวคำโอกาสสืบชะตาข้าวแล้ว เชื่อว่าขวัญข้าวที่หนีไปจะกลับมาอยู่ที่เดิม เมื่อขวัญข้าวกลับมาแล้ว ควรมีการทำพิธีรับขวัญข้าว โดยมีขันครูอีกชุดหนึ่ง ประกอบด้วยดอกไม้ เทียน 4 คู่ ผ้าฮำแดง ผ้าฮำขาว หมากพลู กล้วยอ้อย พร้าวเครือ กล้วยเครือ "ช้อง" (ปิ่นปักผม) แว่น หวี เสื่อสาด อาสนะ ปูไว้แล้ว

คำโอกาสเรียกขวัญข้าว เมื่อทุกอย่างพร้อมแล้ว อาจารย์ผู้ประกอบพิธีกล่าวอัญเชิญครู แล้วกล่าวคำโอกาสว่า

"สรีสวัสดี ในวันนี้ก็เป็นวันดี สรีวันเค้า ข้าจักรับขวัญข้าวเป็นเจ้า
ตั้งแต่เค้าปฐมะหัวที ยังมีแม่ไก่ตัวหนึ่งชื่อว่ามังคี
ได้พ่ำเพ็งปารมีมาว่าได้ สองล้านสี่แสนแปดหมื่นหกพระองค์
มาเกิดบวชในโลกนี้ เล่าแก่พญาวิรูปักเข จิ่งคิดใจต่อ
ยามพระเจ้าตนจักมาก่อ สร้างเอาปฏิสนธิกำเนิด
จิ่งหื้อเม็ดข้าวแก้วเกิด ในสวนอุทยาน
ตามนิทานว่าไว้ ว่าเม็ดข้าวใหญ่เจ็ดกำมือ
รูปพรรณเป็นดั่งหมากเต้า จิ่งเอาไปถามเซิ่งเจ้ารสี
ยังดอยคีรีสระหนองต่อ เจ้ารสีจิ่งจักผ่อเล็งดู
รู้ว่าเป็นเม็ดข้าว พญาวิรูปักขถริ
จิ่งจักเอามาสระไว้ถ้า ว่าไว้หื้อลูกนางฟ้าจักลงมากิน
หากเกิดมากับบุญกับศีล มาทุกเช่นทุกชาติ
ตามนามชาติว่าพระเจ้ากกุสันธะ เขาจิ่งมาละหมากข้าวนั้นเสีย
จิ่งมาแปลงเล้าลุนเยียไว้ถ้า ทุกหนุ่มหน้าญิงชาย
ติดเป็นสายสืบเชื้อ ก่อกมเกื้อพระมหาสันตรกัปป์
ลำดับถัดนั้นลงมาเล้า มารอดศาสนาพระเจ้าตนถ้วน 2
ตนตรัสตรองถี่ถ้อย เม็ดข้าวใหญ่น้อยว่าได้ 3 กำ
บ่ถ้าได้ตำได้ตาก ยุท่างเอาไปถากหนึ้งและแกงกิน
เกิดกับบุญกับศีล มาทุกเช่นทุกชาติ
ตามนามชาติว่าโกนาคมนะ เขาจิ่งมาละหมากข้าวนั้นเสีย
จิ่งมาแปลงยองเยียไว้ถ้า ทุกหนุ่มหน้าญิงชาย
เกิดเป็นสายสืบเชื้อ ก่อกมเกื้อเช่นพระมหาสันตรกัปป์

ลำดับถัดนั้นลงมาเล้า
แปลงเยียเข้าบ่ทันแล้ว
มาอยู่เต็มเล้าลุนเหนือ
มันหาที่จักไว้บ่ได้
ตกเสียไกลกลางดงไพรเถิงถ้ำ
ขวัญข้าวหนีไปอยู่สระหนอง
ปลาจิ่งใส่ชื่อข้าวว่า
ข้าวจิ่งใส่ชื่อปลาว่า
ใจบ่ดีเคียดกล้าผิดกัน
แต่นั้นสืบสายมานานนัก
ฝูงชะนาเขามีใจหม่นเส้า
มีเที่ยงเท้าว่าได้แสนปี
ไปสวนห้วยที่ตาดน้ำช้วยเชียงชม
ทุกสระส้อนเซาะซอกแสวงหา
ลวดจักตื่นท้วงออกบ่ได้
ปลากั้งจิ่งแขวดกดหมาย
ปลากั้งจิ่งไปเท
เพื่อจักไถ่ซื้อปลาในคำ
เขาจิ่งปล่อยปลาในคำนั้นไว้
บ่มีคำเหงาเหงบ
นางจิ่งเอามาปลูกซำ
บ่มิ่งม้วยไคลคลา
ประเสริฐล้ำยิ่งกว่าเหลือแสง
ลวดได้เป็นเจ้าช้างสร้างกินทาน

ยังมีย่าเถ้าแก่ผู้หนึ่ง
เม็ดข้าวแก้วเกิดกับบุญ
เหลือไปอยู่เล้าใต้
มันจิ่งเอาค้อนพ่ายแตกสะเด็นไป
ลวดบ่คืนมาซ้ำพอสอง
ห้วยเค้าเหง้า
นางโกสกชื่นช้อย
นางถะหลกถะหลางตินยารี
มีหัวใจตันบังเบียด ก็มีคำเคียดบ่รู้หาย
ได้แสนปีเป็นตรา
เมื่อนั้นคนทั้งหลายจิ่งจักตายอยากข้าว
ยังมีลูกสาวเศรษฐีสองคน
ซ้ำนางกำหิงส้อนไปมา
ปลาในคำจิ่งมาถูกหิง ปลากั้งจิ่งไปหัน
จิ่งร้องไห้เหตุกลัวตาย
รู้ว่าจักเสียซู้กูและเด
เอานางโกสกออกมาหื้อ
ปลากั้งจิ่งกล่าวคำอะห่อย
ปลาจิ่งไหว้ครบยำ
เหตุยอดนางเลาปล่อยวางหื้อได้
ก่อลำสืบไว้จิ่งแพร่กว้างเต็มมาที่นั้นแล
สืบมาตราบเถิงปูนอี้ บัดนี้หากทือแพง
กินมีแรงพิทธิสืบสร้าง
ในสงสารยิ่งโยชน์ กินหาบาปหาโทษบ่ได้

คนเจ็บไข้ได้กินก็มีแรง
คันสุกได้แล้วเอาเมือไว้
สูเจ้าเอาเมือปลูกไว้ยังไร่
ลำดับลำดาติดแต่นั้นมา
จิ่งมากลายเกิดเป็นข้าวเม็ดน้อย
ต่างเมืองต่างจาหลายถ้าน
ต่างเชื่อหากมีมาไกล
ตามแต่ครูบาสุทธริผญา
ข้าม่อนจักจาเรียกขวัญ
สิบนิ้วน้อมข้าม่อนรีบยอถวาย
ขวัญข้าวแพร่สามเดือน
วันนี้ก็หากเป็นวันดี
ยังภูผาใหญ่ก็มีในวันนี้แล
ข้าวนาแพร่เต็มท่งก็มีในวันนี้แล
ข้าวแก้วเกิดรวงงาม
ข้าจักเรียกขวัญข้าวเจ้า
ขวัญข้าวเหนียวนางเกิด
ขวัญข้าวกำหลวงเดือนเก้า
ทังขวัญกุมมะอันอยู่เมืองปง
ทังขวัญข้าวหมากหวาย
อันอยู่เมืองฝาง เชียงราย
ข้าวกาสาก็หื้อมาในวันนี้เนอ
ข้าวจังหอม ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
ขวัญข้าวหางช้างตกสะพายเรียง

ของกินแพงยิ่งกว่าแก้ว
ในโลกนี้บ่มีเหลือ
เอาเมือใส่ไว้ยังนา
ก็จิ่งจักบ่วินาศฉิบหาย
ตราบเถิงห้องโคดมมาเกิดมีมาบัดเดียวนี้
สามสิบสองอันเขากล่าวต้าน
สืบสายแห่งข้าวเท่านี้ไว้
หากเสี้ยงเท่านี้ ม่อนไท้กราบบูชาก่อนแล
ข้าวเป็นเจ้าแต่เค้าเถิงปลาย
สวัสดีจิ่งมาผายแผ่
ก็หื้อมารีบเทอะ
นกนางแอ่นจักก่อแปลงรัง
นกคาบไข่เข้ามาในรังก็มีในวันนี้แล
ข้าวไร่แพร่เต็มสวนก็มีในวันนี้แล
ก็มีในวันนี้แล
ทังข้าวเหนียว ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
จุ่งหื้อเร็วรีบเต้ากันมาไว้ ข้าจักรับรอง
และลอเทิงอันข้าวเคยอยู่สร้างก็หื้อมา
เม็ดลายก่อกว้าง
ก็หื้อมาในวันนี้เนอล้ำเลิศ
ขวัญข้าวผา และข้าวดอกดู่ จูพู
ขวัญข้าวติดต่อมงวงกุง ก็หื้อมาเนอ
ไม้คานเชียงหักตกจากบ่า ก็หื้อมาในวันนี้

นกจิบคาบออก นกจอกคาบหนี ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
แม่หนูควีคาบเข้ามุ้ง ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
ขวัญข้าวฟุ้งเรี่ยราย ก็หื้อมาในวันนี้เนอ
แม่นงัวควายกัดกว่า ช้างม้าผ่าปุดงวง
ขวัญข้าวอันตกเสียยังท่งกว้าง ก็หื้อมา
ขวัญข้าวตกเสียยังเถื่อนช้าง หลงหลอ ก็หื้อมา
ขวัญข้าวแสนตอนาข่อย ก็หื้อมา
ขวัญข้าวส่อยร่อย ข้าวงวงคำ ก็หื้อมาในวันนี้เทอะ

สรีสวัสดี วันนี้ก็เป็นวันดี สรีวันเปล้า
ข้าจักรับขวัญข้าวเป็นเจ้า จุ่งมาพลัน
ข้าวแก่นจันทน์งามสะพู่ ก็หื้อมา
ทังขวัญข้าวแก้วอ่อนกินลำหอม ก็หื้อมา
ขวัญข้าวผา และข้าวปีก ก็หื้อมาพร่ำพร้อม หลบหลีกอ้อมกันมาเนอ
หื้อมาทังขวัญข้าวหัวนาค และข้าวหัววอก
ขวัญข้าวหมากพอก และขวัญข้าวเม็ดดำเม็ดมนหน่วมปุ้ม
ทังขวัญข้าวกาบหกกาบซางสวยสู่ อันอยู่เทศท้องเชียงราย ก็หื้อมา
ทังขวัญข้าวดอกคำ ขวัญข้าวฝอยพาว ก็หื้อมา
ทังขวัญข้าวราว และข้าวฝอยทอง ก็หื้อมาโกฏิกองกันอยู่
ข้าวแต่เช่นปู่เช่นย่า ทังขวัญข้าวผาน้อย และข้าวผาหลวง
ข้าววางพวง และข้าววางข่อย อย่าหื้อตกถ่อยเสียสรี
ทังขวัญข้าวกาบปลี และข้าวกาบแพร
อันเป็นพ่อแม่ข้าว จุ่งหื้อมาอยู่เล้าหลังกว้างบัดนี้เทอะ
ผู้ข้าหากตกแต่งดาไว้ถ้า พร่ำพร้อมชุอัน

มีทังสุราลำและไก่ต้ม
มีทังโภชนะอาหารหอมหื่น
มีทังบายสรีงามสะวาด
ขออัญเชิญรีบมาไวอย่าช้า
มีทังเสื้อผ้าผืนดี
ข้อแขนคำอันห้างแปลงแล้ว
ควรค่าแพงอ่านนับบ่ได้
เครื่องพร้อมมีทังจันทน์หอมกลิ่นคู้
ผู้ข้าแต่งไว้มีหลายประการโภชนา
สุลถาถั่วงาใส่พร้าว
จุ่งมาเสวยข้าวน้ำ หมากพลู
แต่งตามคู่แสงบ่หื้อหายตามทำนองมา
วันทะนาม่อนกราบทูลสา
จุ่งมาอยู่สถิตหมั้นแต่เค้า
กาลควรข้าวอนขอ

มีทังกล้วยส้มและลูกหวาน
ขอเชิญขวัญข้าวชื่นคืนมา
ดอกไม้อาดปักแซมใส่ขันไว้ถ้า
มาทรงเครื่องหย้องของประดับงามดี
ช้องแว่นหวีทอลานคำประดับด้วยแก้ว
แหวนสอดก้อยคำแดงงามเลิศล้ำใสส่อง
ข้าแต่งไว้ ขอเชิญเจ้ามานุ่งทรง
ทั่วห้องลาชา จุ่งมาหยั่นหย้องอย่าเนานาน
มีทังไก่ต้มและข้าวชิ้นหอมอ่อน
สิบนิ้วประนมกรข้าไหว้นบน้าว
มีทังกล้วยค้าวยาวใหญ่ ฝูงทูปเทียนงาม
บ่หื้อเหิดค้างตามรีตบอกมา
ขอสมมาขวัญข้าว
ชุขวัญขวัญทังมวล
จุ่งพออินดูมุทูจิ่มไท้ ถวายประนมกรเท่านี้แล

สรีสวัสดี
ข้าจักยออัญชุลีวันทีรบ
ข้าจักรับขวัญข้าวเป็นเจ้า
สิบนิ้วน้อมข้าม่อนรีบถวาย
ขวัญข้าวอันรั้งแรมอยู่ยัง
ขวัญข้าวอันตกเสียยังแม่น้ำ
ขวัญข้าวอันตกเสียกลางเมืองใหญ่
ขวัญข้าวมีในเมืองหงสา

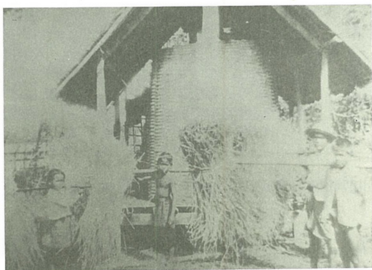
อัชชะในวันนี้ก็เป็นวันดี
ข้าจักนบน้อมวานหว่านไหว้สามูลเค้า
แต่เค้าเถิงปลาย
สวัสดีจุ่งมาผายแผ่
กลางท่งกว้างก็หื้อมาเนอ
และทางหลวงก็หื้อมา
ก็หื้อพาเอากันมาแฝงใฝ่ไหลมา
และเมืองห้อสีพ้อและเมืองแมน

ขวัญข้าวอันอยู่เมืองเชียงแสน
ขวัญข้าวไผ่ไกล่และข้าวเทียนอาง
จุ่งมาโกฏิกองกันอยู่
ข้าวกายคานั้นกินดี
จิ่งจักเมือเลี้ยงโลกแถมสรี
ขวัญข้าวแพรสามเดือน
ขวัญข้าวลมเท้าเรือนหลวง
ขวัญข้าวแก้วค้างอยู่เมืองฝาง
ขวัญข้าวราวอยู่ป่าสักจำปาป่ารวง
ขวัญข้าวกาบอ้อยอยู่บ้านยู้เมืองยอง
ขวัญข้าวผาอยู่ละพูนเชียงใหม่
ขวัญข้าวผาแดงอยู่เมืองคอบเมืองงาว
ขวัญข้าวเจ้าอยู่เมืองลี้เตินก็หื้อมา
ขวัญข้าวอันอยู่ขอกฟ้าเขาเขียว
หื้อมาพร้อมเสี่ยงคู่ข้าวคู่ขวัญในวันนี้
แม่นท่านร้องพายใต้หนี้เนอ
พ่อข้าวอยู่เมืองม้าก็หื้อมาหนี้เนอ
เจ้ากูหื้อเจ้าทังหลายเข้ามา
คนทังเมืองมากินก็อย่าหื้อบกบาง
หื้อคนทังหลายได้กระทำบุญทุกค่ำเช้า
อย่าหื้อได้อิดผานกั้นอยาก
เมื่อเขาเอาเจ้าไปใส่มองตำ
ขวัญเจ้าอย่าซว่านฟุ้งหนีไกล
จิ่งหื้อมาค้ำศาสนาห้าพันพระวสา

และเชียงใหม่ก็หื้อมาเนอ
อันมีกลางเมืองยางและเชียงของ
แต่เช่นปู่เช่นย่า
กินแสนปีก็บ่รู้เสี้ยง
ขวัญข้าวปีงามแง่ก็หื้อมา
ขวัญข้าวก่ำเดือนเก้าก็หื้อมา
ขวัญข้าววางพวงอยู่ท่งยางก็หื้อมาหนี้เนอ
ขวัญข้าวเหลืองห่างอยู่แก่นท้าวก็หื้อมา
ขวัญข้าวกุมบุงอยู่เมืองสิงเมืองส้อยก็หื้อมา
ขวัญข้าวฝอยทองอยู่เมืองอางวะหงสา
ขวัญข้าวกาบไผ่อยู่ระลาวเชียงแสงก็หื้อมาเนอ
ขวัญข้าวผาขาวอยู่เมืองสวดเมืองพีก็หื้อมา
ขวัญข้าวหมากเขืออยู่เมืองพุงบ่อว้าก็หื้อมา
จุ่งจักบินเป็นเกลียวเหลียวเป็นลำเข้ามาหนี้เนอ
คืนนี้ยามนี้เทอะบัดนี้เจ้าเหย
อย่าเข้าอยู่เมืองแมนก็หื้อมาหนี้เนอ
แม่ข้าวอยู่เมืองยองก็หื้อมาหนี้เนอ
อยู่เล้าหลังหลวง
เสียหาด อย่าหื้อคลาดเสียลุนและบุง
จุ่งหื้อพระเจ้าได้สร้างสมภาร
แม่นเขาเอาเจ้าไปตากอย่าหื้อเจ้าได้แผผัน
อย่าหื้อเจ้าได้สะดุ้ง
จุ่งไหลมาเป็นดั่งแม่น้ำ
กินก็อย่าได้เสี้ยง

หื้อเจ้าทังหลายอดใจอยู่เลี้ยง คนในโลกสงสาร
หื้ออยู่สุขสำราญแห่งห้อง ประเทศท้องที่คาเม
หื้อสมดังคาถาวิรูปักเข ตนองอาจว่าไว้ว่า
นานาสันตินาตินามังละภะติ เหเหติฐะนิรุทเธยยะ อุณณามะนิ สวาหม"

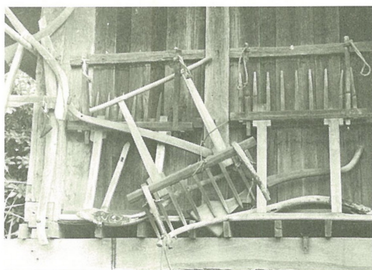
เอาเฟือง มักจะเรียกควบกันกับการเกี่ยวข้าวว่า เกี่ยวข้าวเอาเฟือง (ฟาง) เมื่อเก็บข้าวแล้ว พ่อนาจะเป็นหัวหน้าของสมาชิกในครัวเรือน ในการเก็บเฟืองหรือฟาง เพื่อเก็บไว้ให้วัวควายกินเมื่อจำเป็น เช่นวันใดเจ้าของไม่ได้นำวัวควายออกไปเลี้ยง ก็จะผูกไว้ใต้ร่มไม้ในบ้าน แล้วเอาเฟืองให้กินแทนหญ้า หรือเก็บไว้ให้กินเมื่อถึงฤดูการทำนาที่วัวควายไม่ได้ออกหากินกลางทุ่ง

หาบฟางเก็บใส่ค้างไว้ให้วัวควายกิน
(ภาพจากหนังสือประวัติศาสตร์ล้านนา)

ค้างเฟือง ค้างเฟือง คือที่เก็บเฟือง พ่อนาที่ขยันและเป็นคนพิถีพิถันจะสร้างค้างเฟือง ใช้เสาไม้จิง 4 ต้น ฝังดินสูงจากพื้นดิน 4-5 เมตร ยกพื้นสูงจากดินสัก 50 ซม. บางคนยกสูงมากกว่านั้น ใส่ขื่อแปหลังคามุงด้วยคา หรือฟาง

เมื่อมีค้างเฟืองแล้ว พ่อนาจะมัดเฟืองให้เป็นฟ่อนๆ แล้วหาบมากองทับกันที่ค้างเฟือง เอาส่วนโคนออกด้านนอก วางทับกันสูงถึงหลังคาก็มี หน้าฝนเฟืองที่อยู่ล่างสุดด้านข้างจะถูกฝน ทำให้เกิดเชื้อรา ออกเป็นเห็ดฟางให้เจ้าของได้กินเป็นอาหารอีกด้วย

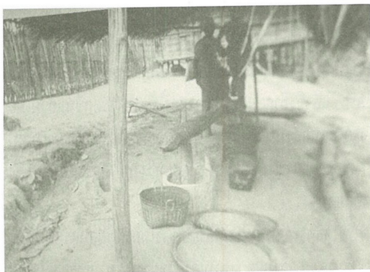

เมื่อเสร็จหน้านาแล้ว เครื่องมือการทำนาจะเก็บรวมกันไว้ที่หลองข้าว

การตำข้าว

เมื่อเก็บข้าวใส่ยุ้งแล้ว การที่จะตักข้าวเปลือกออกมาตำมาสีให้เป็นข้าวสาร คนโบราณต้องหาวันดีในการตักข้าวออกจากหลอง หรือเสวียนคนแต่ก่อนจะไม่ตำข้าวในวันพระทำให้เป็นรีตรอยจนถึงปัจจุบัน คนในชนบททั้งเจ้าของข้าว และเจ้าของโรงสีจะไม่สีข้าวในวันพระ การตำข้าวแต่ครั้งโบราณใช้ตำกับครกมอง คือครกกระเดื่อง ครอบครัวที่มีที่นา และได้ผลผลิตข้าวมากจะสร้างครกมองไว้เป็นของตัวเอง เพื่อความสะดวกใน

การตำกินเอง และตำเพื่อขาย ส่วนครอบครัวที่ไม่มีที่นามาก หรือได้ข้าวเปลือกไม่มาก ก็จะไปอาศัยครกมองของคนอื่นตำ แต่ก็ไม่แน่เสมอไป ครอบครัวที่ได้ข้าวเปลือกน้อย แต่หัวหน้าครอบครัวมีความขยันขวนขวายหาก็จะสร้างครกมองขึ้นใช้ ดังนั้นครกมองจึงไม่มีทุกหลังคาเรือน ครกมองนอกจากจะใช้ในการตำข้าวเป็นหลักแล้วยังใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้อีก เช่น การตำข้าวสารให้เป็นแป้งสำหรับทำขนม ตำหยวกกล้วยใช้เป็นอาหารหมู ตำปลาร้า เป็นต้น

การตำข้าวด้วยครกมอง
(ภาพจากหนังสือ ลัวะเมืองน่าน)

อุปกรณ์ที่ใช้ในการตำข้าว มี

- กระบุง 3-4 ใบ
- กระด้ง 2 ใบ
- เหิง (ตะแกรง) 1-2 ใบ "

การตำข้าวเป็นหน้าที่หลักของแม่เรือน บางครั้งถ้าพ่อเรือนว่างอาจจะช่วยแม่เรือนก็ได้ โดยมากจะได้พวกลูก ๆ ช่วย การตำแต่ละครั้งต้องช่วยกันอย่างน้อย 2 คน

เมื่อตักข้าวเปลือกออกจากหลองข้าว หรือที่เก็บข้าวแล้ว จะนำไปตากแดดโดยใช้สาดกะลาเป็นที่รองตาก เพื่อลดความชื้นให้เมล็ดข้าวตำง่าย ถ้าไม่ตากก่อนเมื่อตำจะช้าดังมีคำพูดว่า "ข้าวบ่ตากตำเหนียว" และคำนี้ยังใช้เปรียบเทียบกับลูกหลานที่เป็นคนสอนยาก โดยเฉพาะผู้ที่มีลูกคนเดียวมักจะเป็นคนว่ายากสอนยาก ดังคำที่ว่า "ข้าวบ่ตากตำเหนียว ลูกคนเดียวสอนยาก"

ช่วงเวลาในการตำข้าวส่วนใหญ่จะเป็นเวลาบ่าย หรือถ้ากลางวันมีงานอื่นต้องทำก็จะตำข้าวในเวลากลางคืน โดยเฉพาะหญิงสาวจะชอบตำในเวลากลางคืน เพราะจะมีบ่าว (ชายหนุ่ม) มาจีบมาคุย พร้อมกับช่วยตำข้าวไปด้วย

การเริ่มจากการตักใส่กระบุงไปตั้งไว้ใกล้กับครกมอง จากนั้นจึงเทข้าวใส่ในครกประมาณครึ่งครก แล้วจึงทำการเหยียบหางมองให้สากกระดกขึ้นแล้วผู้เหยียบปล่อยหางมอง สากก็จะกระแทกลงไปกลางครก ตำเป็นจังหวะช้าๆ ด้วยความหนักของคันมองทำให้เมล็ดข้าวค่อยๆ กระเทาะเปลือก ในระหว่างที่สากกระดกขึ้นคนที่นั่งอยู่ใกล้ปากครกจะเอามือคอยคนข้าว

เมื่อตำไปได้สักระยะหนึ่งจะเห็นเมล็ดข้าวในครกที่ตอนแรกเป็นสีน้ำตาล ค่อยๆ เปลี่ยนเป็นสีขาวมากขึ้น จึงหยุด เอาไม้ค้ำหัวคันมองขึ้น แล้วจึงตักข้าวในครกออกมาใส่กระบุง แล้วก็เทข้าวที่ไม่ได้ตำลงใส่ในครก ข้าวที่เอาออกจากครกเมื่อตำรอบแรกนี้เรียกว่า "ข้าวซ้อม" จากนั้นจึงตักข้าวซ้อมใส่ในกระด้งเพื่อทำการฝัดเอาเปลือกข้าว คือแกลบออก เมื่อฝัดแล้วที่เหลือในกระด้งจะมีข้าวสารเป็นส่วนมาก ส่วนข้าวที่ยังไม่แตกหรือแตกไม่หมด ก็จะกอบออกใส่ไว้ในกระบุงอีกใบหนึ่ง เพื่อรอตำรอบ 2 อีกครั้งหนึ่ง เรียกข้าวนี้ว่า "ข้าวกล้อง"

เมื่อกอบเอาข้าวเปลือกออกเหลือเพียงข้าวสาร ก็เทลงในเหิงแล้วทำการร่อนให้ปลายข้าวลอดเหิงลงบนกระด้งที่รองอยู่ข้างล่าง เรียกปลายข้าวนี้ว่า "ข้าวเปี๋ยน" เก็บไว้ใช้ผสมอาหารสัตว์เลี้ยง มีอาหารหมู อาหารเป็ด และอาหารไก่

เมื่อตำข้าว และแยกส่วนไว้เป็นอย่าง ๆ ข้าวสารจะเก็บไว้ในหม้อดินทั้งชนิดเคลือบ เรียกว่า “หม้อไหลวง” หรือไม่เคลือบ บางแห่งเรียกว่า “หม้อสาว” ปลายข้าวเก็บไว้เป็นอาหารสัตว์เลี้ยง แกลบเก็บไว้เป็นอาหารหมู อาหารเป็ด

ครกมอง ภาคกลางเรียก ครกกระเดื่อง การทำครกมองแต่ละชุด ไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะขั้นตอน และมีความเชื่อหลายประการ ตั้งแต่การคัดเลือกไม้ ครกมอง 1 ชุด ประกอบด้วย

1. คันมอง ใช้ไม้ทั้งต้น ความใหญ่ของโคนมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 30 ซม. ถ้าเลือกได้จะเลือกต้นมะตูม คนเมืองเรียก “มะปิน” จะใช้ไม้แดง ไม้พลวง ก็ได้ ถ้าหาไม่ได้ใช้ไม้เนื้อแข็งที่มีน้ำหนัก

2. ครก ใช้ไม้เนื้อแข็ง หรือถ้าให้ง่ายในการเจาะหลุมจะใช้ไม้เนื้ออ่อนก็ได้ เช่น ไม้สัก ไม้ขนุน ไม้ฉำฉา ไม้ที่ต้องห้ามนำมาทำครกโดยเด็ดขาด คือไม้ทองหลาง คนเมืองออกเสียง “ไม้ตอง” คนโบราณถือว่าไม่ดี ขึด ดังมีคำสอนไว้ว่า “ครกไม้ตอง “กลองไม้ม่วง ไม่ดี

3. สากมอง ใช้ไม้เนื้อแข็ง ความใหญ่เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 9 ซม.

4. เสามอง

5. ราวมอง

6. ไม้ค้ำมอง

7. โรงมอง

วิธีสร้างคันมอง คันมอง เมื่อคัดเลือกได้ไม้ที่มีขนาดความใหญ่พอกับความต้องการแล้ว ต่อไปก็คือส่วนยาวของคันมอง คนโบราณท่านให้เอาตอกมาเวียนรอบศีรษะของผู้เป็นเจ้าของ คือหัวหน้าครอบครัว ได้ความยาวเท่าใดให้เอาวัดจากหัวไม้คันมองไปถึงตรงไหนให้เจาะรูสำหรับใส่สากตรงนั้น ตั้งแต่รูสากไปใช้วัดด้วยความยาวของ

ฝ่าเท้าของผู้ที่เป็นเจ้าของ โดยวางเท้าตามยาวตั้งแต่รูสากไปจนถึงที่จะเจาะรูปีก คือรูสำหรับใส่ไม้แกนเพื่อให้คันมองแขวนกับเสามอง พร้อมกับกล่าวคำโศลกไปด้วย จนได้ความยาวที่ตรงกับโศลกที่ดี เป็นมงคล จากรูปีกไปถึงหางให้กะเอาตามความต้องการและความเหมาะสม

คำโศลกคันมอง

ไร้ต่อเฒ่า	(ไม่ดี)
อยากข้าวทุกปี	(ไม่ดี)
บ่อยากข้าวสักปี	(ดี)
เป็นดียิ่งกว่าท่าน	(ดี)
อยู่บ้านบ่เจ็บไข้	(ดี)
ท่านไร้กูเป็นดี	(ดี)
มีบ่รู้เสี้ยง	(ดี)

วิธีสร้างครก ไม้สำหรับทำครกมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณตั้งแต่ 50 ซม. ขึ้นไปด้านหนึ่งเจาะให้เป็นหลุมกว้างลึกตามความต้องการ ส่วนความยาวของครก ให้วัดด้วยศอกและฝ่ามือของเจ้าของ พร้อมกับกล่าวคำโฉลก วัดตั้งแต่ปากครกด้านนอกไปถึงก้นครก เริ่มตั้งแต่ 2 ศอก ปลาย 1 ฝ่ามือต่อโศลก หนึ่ง นับไปให้ตรงกับ ที่ดีเป็นมงคล คำโศลกมีดังนี้

2 ศอก ปลาย 1 ฝ่ามือ ชื่อว่า ทรงชมพูมาเฝ้า ข้าวล้นขื่อ ยุท่างกิน
2 ศอก ปลาย 2 ฝ่ามือ ชื่อว่า พิษงูงอด
2 ศอก ปลาย 3 ฝ่ามือ ชื่อว่า กอดขุมคำ
2 ศอก ปลาย 4 ฝ่ามือ ชื่อว่า ชมพูพื้นน้ำ ข้าวบ่ช้ำ ยุท่างกิน และทาน

ส่วนประกอบในการใช้ครกมอง เสามอง ใช้เสาไม้จิง 2 ต้น ยาวประมาณ 2 เมตร เจาะรูสูงจากพื้นดินเมื่อฝังแล้ว ประมาณ 30 ซม. เพื่อรับแกนของปีกมอง

ราวมอง คือราวที่จับเมื่อเวลาตำข้าว ใช้ไม้ไผ่ทำเป็นเสาและราวก็ได้ หรือถ้ามีไม้ก็ใช้ไม้จิงเพื่อความคงทนถาวรก็ยิ่งดี

ไม้ค้ำมอง คือไม้สำหรับค้ำให้สากมองแขวนขึ้นจากก้นครก เพื่อคดเอาข้าวที่ตำออกได้สะดวก ใช้ไม้ที่เป็นง่ามหรือไม่เป็นง่ามก็ได้

โรงมอง มีเสา 4 เสา มุงหลังคาเพื่อกันแดดกันฝน

ทิศตั้งครกมอง เมื่อได้อุปกรณ์สำหรับครกมองแล้ว ต่อไปก็หาพื้นที่สำหรับตั้งโรงมอง และตั้งมอง โดยมากมองจะตั้งอยู่ทางหลังบ้าน การตั้งมองตามความเชื่อของคนโบราณ ท่านห้ามตั้งหันหัวมองไปทางทิศตะวันออก และทิศใต้

ผลผลิตครั้งแรก

ในแต่ละปีไม่ว่าจะเป็นข้าว เป็นผลไม้ เมื่อเก็บผลครั้งแรก คนไทยเรานั้นจะมีประเพณีการนำเอาผลไม้นั้นไปทำบุญให้ทานก่อนที่ตัวเองจะกิน อย่างข้าวก็เช่นเดียวกัน เมื่อตำเป็นข้าวสารครั้งแรกก็จะจัดทำเป็นขันข้าวไปทำบุญ อุทิศส่วนบุญให้แก่ผู้มีพระคุณ

การเกี่ยวข้าวเอาเฟืองทุกบ้านต้องให้เสร็จก่อนวันเดือน 4 เพ็ญ เมื่อนำข้าวเปลือกเข้ายุ้งฉางแล้วเจ้าของบ้านจะยังไม่ตำหรือสีกินก่อนที่จะได้นำไปทำบุญข้าวใหม่เสียก่อน เรียกว่าทานขันข้าวใหม่ เพื่ออุทิศกุศลไปถึงเทวดา ขุนน้ำมีขุนหลวงบ่าลังคะเป็นต้น อุทิศถึงปู่ย่าตายาย พ่อแม่ที่เป็นเจ้าของไร่นามาแต่เดิม ขันข้าว 1 ขันประกอบด้วยข้าวเหนียวนึ่งสุก อาหารตามความนิยมของท้องถิ่น บางแห่งขันข้าว 1 ขันมีห่อนึ่งหัวปลีหรือห่อนึ่งไก่ 1 ห่อ บางท้องถิ่นมีแกงวุ้นเส้น แกงอ่อม บางท้องถิ่นเช่นในจังหวัดลำปาง บางอำเภอมีปลาย่างหรือปลาบ้วง 1 ตัว มีข้าวหลามที่แช่ข้าวสารไว้ในกระบอกไม้ไผ่ที่เรียกว่า ไม้ข้าวหลาม ตั้งแต่ตอนค่ำของวันก่อน ในตอนเช้าจึงนำมาเผา

ให้สุก แล้วปอกเปลือกผิวไม้ออกให้เหลือส่วนในของไม้เท่านั้น มีข้าวจี่คือนำเอาข้าวนึ่งมาปั้นเสียบด้วยไม้แล้วบีบให้แบนเป็นแผ่นปิ้งกับถ่านไฟให้เหลืองถ้าชอบหวานก็ทาด้วยน้ำผึ้งหรือน้ำอ้อยแล้วปิ้งไฟให้หอม มีกรวยดอกไม้ธูปเทียน มีสุบหมาก มีอมเหมี้ยง มีบุหรี่ มีน้ำสำหรับกรวด เมื่อของทุกอย่างพร้อมแล้วใส่ในขันโตกยกไปถวายพระสงฆ์ตั้งแต่ตอนเช้ามืดเป็นต้นไปเมื่อยกประเคนพระสงฆ์แล้วต้องบอกชื่อผู้ที่จะอุทิศไปหาให้พระสงฆ์ทราบด้วย เพื่อพระจะได้บอกชื่อของผู้ตายได้อย่างถูกต้อง และพระสงฆ์จะเป็นผู้กรวดน้ำอุทิศไปให้ ขันข้าว 1 ขันต่อญาติที่ตายไปแล้ว 1 คน ต่อมาเมื่อไม่มีใครกินข้าวจี่พระเณรก็ไม่ชอบฉันข้าวจี่จึงได้หายไปไม่มีใครนำไปใส่ขันข้าวกันอีก

ทานข้าวใหม่ การทานข้าวใหม่ของคนล้านนา จะทำหลังจากที่เก็บเกี่ยวข้าวในนาแล้ว โดยที่ใครเก็บเกี่ยวแล้วเสร็จก่อนก็ยกไปทำบุญก่อน แต่ว่าวันที่เป็นวันนัดพร้อมกันไปทำบุญทานข้าวใหม่ที่วัด คือ วันเพ็ญเดือน 4 เหนือ (ประมาณเดือนมกราคม) ซึ่งเรียกวันนี้ว่า “เดือน 4 เป็ง” สมัยโบราณในวันนี้ทางวัดทุกวัด จะจัดให้มีประเพณีทานข้าวใหม่ และก่อกองฟืนที่หน้าวิหาร เพื่อจุดไฟให้พระประธานในวิหารได้ผิงแก้หนาวในเช้าของวันเดือน 4 เป็ง ด้วย เรียกกองฟืนนี้ว่า “หลัวหิงพระเจ้า”

ทานหลัวหิงไฟพระเจ้า คนพื้นเมืองถือว่าพระพุทธรูปเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าเสมือนหนึ่งมีชีวิตจิตใจ มีหนาวมีร้อน เมื่อถึงหน้าหนาวก็คิดว่าพระพุทธรูปหนาวจึงได้ก่อฟืนจุดไฟให้พระพุทธรูปได้ผิงเพื่อแก้หนาว ในระหว่างที่มีการเกี่ยวข้าวเอาเฟืองเวลาว่างชาวบ้านก็จะหาฟืนหรือหลัวพระเจ้าไปด้วย ไม้สำหรับทำหลัวหิงไฟพระเจ้ามีหลายชนิด เช่นไม้ชี่ กิ่งไม้พันแข เป็นต้น แต่ต่อมาไม้พวกนี้หายากจึงหันมาเอากิ่งไม้ฉำฉา ซึ่งมีกิ่งสวยงามและหาง่าย เมื่อได้กิ่งไม้ตามที่ต้องการจึงนำมาปอกเปลือกให้เห็นเนื้อไม้เป็นสีขาว ตากแดดให้แห้ง บางคนก็ทาด้วยขมิ้นให้มีสีเหลืองและมีกลิ่นหอม เมื่อก่อนใช้ขนาดความยาวประมาณ 1 วา ถ้าขนาดสั้นก็ประมาณ 1 ศอก เมื่อแห้ง

แล้วจึงนำมาถวายพระสงฆ์ที่วัดให้ช่วยจัดการให้ พระภิกษุสามเณรก็มาช่วยกันก่อไว้เป็นกองๆ หนึ่งมีจำนวน 80 ดุ้นเท่ากับอายุของพระพุทธเจ้า ถ้าฟืนมีจำนวนมากกว่าก็ก่อเป็นอีกกองหนึ่ง โดยจัดไปกองสุมไว้ที่ข่วงที่หน้าวิหาร เบื้องหน้าพระประธาน ตั้งถ่างโคนออกให้ปลายสุมเข้าหากัน ข้างในใส่ใบคาแห้งไว้ เมื่อถึงเวลาประมาณตี 4 เจ้าอาวาสหรือพระภิกษุจะนำไฟมาจุดเพื่อให้พระพุทธรูปผิง ผลดีของการจุดหลัวหิงพระเจ้าทำให้บริเวณนั้นมีความอบอุ่น ดีสำหรับผู้เฒ่าผู้แก่ที่มาทำบุญที่วัดจะได้หายคลายหนาว

ต่อมาสมัยหลัง พระภิกษุน้อยเณรหนุ่มพากันออกหาฟืนเพื่อเตรียมไว้เป็นหลัวหิงกันเอง ชาวบ้าน ก็เลยปล่อยให้เป็นหน้าที่ของพระเณร พระภิกษุสามเณรที่เกเรก็อ้างการไปหาหาหลัวหิงไฟพระเจ้า เพื่อเที่ยวเล่นในป่าในแพะ ไล่เหล่าล่าสัตว์ เช่น กระรอก เป็นต้น กลายเป็นเรื่องสนุกสนานของพระหนุ่มเณรน้อยไป เป็นจุดหนึ่งที่ทำให้พระภิกษุสามเณรประพฤติย่อหย่อนในพระธรรมวินัย จนเมื่อพ.ศ.2400 เจ้ากาวิโลรสผู้ครองเมืองเชียงใหม่ และพระสงฆ์ระดับผู้ปกครองจึงได้ออกระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้น ห้ามพระภิกษุสามเณรเข้าป่าล่าเถื่อน

ฟืนที่มีขนาดประมาณ 1 วาแต่โบราณนั้น เมื่อพระเณรเป็นผู้ตัดก็ตัดยาว 2-3 วา นำมาสุมที่ลานหน้าวิหาร สูงกว่าเก่ามาก ข้างในนอกจากจะใส่ใบคาแล้วยังนำเอาสะโพก (ดินดำบรรจุในกระบอกไม้ไผ่) เพื่อให้เกิดเสียงดังสนั่นหวั่นไหวอีกด้วย ต่อมาไม้หายากขึ้น พระสงฆ์และชาวบ้านเห็นว่าเป็นสิ่งไม่จำเป็น จึงค่อยเลิกและหายไป ปัจจุบันที่ยังมีเหลืออยู่บ้างก็ในเฉพาะชนบทบางแห่งเท่านั้น

ทานข้าวล้นบาตร เมื่อทานข้าวใหม่แล้ว กลับไปนำข้าวเปลือก 1 ตาง ข้าวสาร 1 แคง เพื่อมาทานเป็นข้าวล้นบาตร หรือเรียกว่า หล่อข้าวบาตร หรือการทานดอยข้าว ตรงกลางวิหารจะปูเสื่อกะลาไว้ 2 จุด แต่ละจุดตั้งบาตรไว้ 1 ลูก เมื่อชาวบ้านนำข้าวมาจะใส่ลงไปที่บาตร ข้าวเปลือกกอง 1 ข้าวสารกอง 1 ต่อไปข้าวจำนวนที่ได้นี้ พระภิกษุสามเณรจะเก็บไว้ฉันเวลาที่ฝนตกหนักออกบิณฑบาตไม่ได้ หรือเก็บไว้เวลาที่

ข้าวไม่พอฉัน สมัยต่อมาจะเป็นด้วยยุ่งยากในการนึ่งหรือเป็นความเกียจคร้านของพระสงฆ์ จึงได้ขายทั้งข้าวเปลือกและข้าวสารให้กับชาวบ้านเพื่อแลกเป็นเงิน ปัจจุบันชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ขายไร่ขายนาไปกันหมดแล้ว การทำบุญข้าวล้นบาตรจึงค่อย ๆหมดไป เพราะไม่มีข้าวเปลือกไปหล่อบาตร บางแห่งจึงมีแต่การทานดอยข้าวสารเท่านั้น

คำโอกาสให้ทานข้าวล้นบาตร เมื่อเสร็จจากการหล่อบาตรแล้ว ชาวบ้านจะนำขันดอกไม้ ข้าวปลาอาหารชุดเดียวกับที่นำไปทานข้าวใหม่ ไปรวมกันในวิหาร เพื่อทำพิธีทำบุญตักบาตรตามปกติ มีการไหว้พระรับศีล อาจารย์จะโอกาสการทำบุญข้าวใหม่และข้าวล้นบาตร มีการเล่าขั้นตอนในการทำนาเริ่มตั้งแต่ปลูกข้าว จนถึงการเก็บเกี่ยวตามคำโอกาสเวนทาน ในตำราโบราณ ดังนี้

"สาธุ สุรนันตุ โภนโต ฟังราเทพคณาเจ้าทังหลาย
บัดนี้ผู้ข้าทังหลาย จักถวายนมัสการ
ขอจุ่งจักไขประตูวิมานทวาเรส เซิ่งอุปเทศขียา
ผู้ข้าทังหลายก็ยังมี บุพพภาคเจตนาอันยิ่ง
มักใคร่สร้างสิ่งกุศล ศรัทธาผู้ข้าชุคน ๆ
ก็สะหลงขงขวายตกแต่ง ยังโภชนะแห่งของทาน
ตามโบราณโลกตั้ง บ่สะหลั้งสังกา
จักกล่าวกิตนาหื้อศรัทธาญิงชายได้รู้ เป็นคำอวดอู้ของทาน
หื้อแล้วแก่กายะมะโนทวารมักใฝ่ หื้อศรัทธาน้อยใหญ่ชุผู้ได้สนำ
แต่เมื่อเขาได้กระทำนาปลูกข้าว แต่งสร้างเมื่อเดือนเก้าเดือนสิบ
กลัวหวิดฤดูหว่านกล้า เหตุเฉพาะเซิ่งน้ำฟ้าและฝนหลาย
จิ่งพากันล้องเหมืองและตีฝาย เอาน้ำมาใส่
ยามเมื่อน้ำนองใหญ่ไหลแรง เปลวฟองแดงไหลหล่อ
ป้านพิงผ่อตึดแปลง หื้อแผวเขตแดนแหล่งหล้า

จิ่งดึงน้ำใส่ตะกล้าและตามไร่นา
ทั้งที่ดอนและที่โห้งที่ต่ำ
เพื่อจักหื้อดินเปียะแล้วเป็นเปือก
อันโลกหากสร้างแปลงอันใด
หาทั้งแแอกน้อยและแอกหลวง
หื้อถูกโศลกเจี้ยประเวณี
มัดควายจูงแผวรอด
ซ้ำห้างเผือตีเหลียกล้ำ
จิ่งเอาข้าวเชื้อลงแช่
จิ่งพากันแปลงเผียก
พากันชุคนเจือจาน
แปลงตาแหลวปักหมายเผียกกล้า
บูญค้ำหนุนอุ้มหอบ
ซ้ำใส่ใจไถนาไปหื้อไคว่
จิ่งห้างเอาเผือมาค้าวเล่า
หื้อหญ้านั้นจมอยู่พื้น
ฟื้นไปมารอบไคว่
พากันฟั่งฟื้นเอาเทิก
ไล่ควายเสียงพอแหบ
ไวปานไฟฟานแล่นเหล่า
พอหิวหนอยากหญ้า
ทั้งควายและคนอดกั้นอยาก
ใส่ใจเร็วไวบ่ช้า
คนญิงชายหนุ่มหน้า
หื้อแผ่นพสุธาน่วมไน่
หื้อน้ำไคว่ผับแผว
จิ่งห้างฝั้นเชือกและหาไถ
ก็บ่หื้อแผก
แต่งตามลายลวงแห่งโลก
เถิงวันดีเลิศล้ำดินชุ่มน้ำเป็นพง
ห้างเครื่องทอดไถดี
ดินไน่ซ้ำเป็นตม
เมินนักแก่สามวันเจ็ดวัน
หื้อดินซ้ำเหลียกเป็นถนน
เอาเชื้อข้าวนั้นหว่านแผวผับ
เพื่อบ่หื้อผีเอาหน่วยหญ้ามาหว่านสับสูน
ข้าวกล้าออกเป็นใบ
ดึงน้ำใส่หลายเหลือ
เพื่อหื้อหญ้านั้นเน่าดินถม
ซ้ำแต่งฟื้นหลายลา
เถิงกล้าใหญ่พอเดือน
ใส่ข่มบวกเกลือกตีเพียง
ควายตัวแชบจบการ
ควายเฝิกเก่าเคยทน
เถิงเที่ยงหล้าดีปลด
เพื่อกลัวทุกอยากด้วยภิกขภัย
แล้วหลกกล้าปลูกยังยาย
พ่องหาบกล้าพ่องปลูกนา

หากเป็นโบราณมาแต่เค้า แต่เช่นพระสัพพัญญูเจ้าตนชื่อสัมมาสัมพุทโธอยู่
แล้วปัดปัวเอาน้ำหยัดน้ำใส่ ตราบเถิงข้าวใหญ่มีรวง
เม็ดมอนหลวงเหลืองแพร่ ล่วงลูกแม่แพร่เสมอกัน
จิ่งหาวันดีติถีบ่เส้า จิ่งห้างเกี่ยวข้าวตากไว้
ได้สามสี่ห้าแดด จิ่งพากันแรกรังกอง
พ่องก็มาเมาะฮอมเป็นเฟ่า ใหญ่น้อยมอกเท่าเพิงใจ
ใส่แร้วไว้ขนใส่แปลง กองน้อยใหญ่ถะรามดี
ตามประเวณีมาแต่ปู่สังไส้ คันกองไว้บอระมวล
จิ่งหาเครื่องครัวอันควรบริกรรม มากระทำทอดเลี้ยง
ทังหมากเหมี้ยงปูนพลูยา แล้วพากันมาฟาดตีหะวีมาใส่เล้า
บัดนี้มาคึดร่ำเพิงเถิงบุญ คุณแห่งพระแก้วทังสามประการ
จิ่งมาตำเป็นสาร นำมาเป็นข้าวล้นบาตร
ทังข้าวเปลือกโภชนะเลิศแสวงหา ทังหมากเหมี้ยงปูนพลูยา
คิลาหลายส่ำ ข้าวตอกดอกไม้พร่ำบุปผา
ทังข้าวหนมและข้าวต้ม สุกเหลียกหล้มดีควรทาน
ทังโอทานภัณฑหาร ก็ได้มาอวฐานตกแต่ง
น้อมนำมาตั้งไว้ในที่ใกล้แห่งส่องหน้า พระแก้วเจ้าทังสามประการ
เพื่อว่าจักมาฐูปนาถวายเป็นทาน แก่พระศรีสัพพัญญูตนเป็นครูแก่โลก
กับพระนวโลกุตรธรรมเจ้า อันพระโผดเทศนา
กับทังพระชินบุตร อันทรงศีลยัวริยาด
อันเป็นลูกศิษย์แห่งสัพพัญญูเจ้า ตนชื่อศรีสากยะราชโพธา
ขอจุ่งมีธรรมเมตตา เอ็นดูขุณณาหว่ายหน้าปฏิคคหะ
รับเอายังทานวัตถุทาน อันมีปูนปานสภาวะสันนี้
แล้วขอบังเกิดเป็นหิตนุหิต ประโยชนะปักกตุอุปนิสสัย

ค้ำชูยังตนตัวแห่งผู้ข้าทังหลาย
ตราบต่อเท้าเข้าสู่เวียงแก้ว
ตามบาลีว่า สาธุโอกาสะ
ภัณฑละสะหะปะริวารัง
ภิกขุชินะปุตตะนัง สักกัจจัง เทมะ"

ตั้งแต่ปัจจุบันอันนี้เป็นเค้า
กล่าวคือนิพพานเที่ยงแท้ดีหลี
มะยัมภันเต อิมานิ อติตปตบุลัง
สหอาทนิยโภชนิยานิ พุทธ ธรรม

ความเชื่อและการปฏิบัติตนต่อข้าว

การปฏิบัติตนต่อเมล็ดข้าวของคนล้านนา เป็นประเพณีสืบต่อกันมาช้านาน ปัจจุบันประเพณีความเชื่อถือที่เกี่ยวกับข้าวนั้นค่อย ๆหายไป คนปัจจุบันนี้ส่วนมากจะไม่ทราบถึงการปฏิบัติตนของคนโบราณต่อข้าวกันแล้ว คนโบราณมีประเพณีฮีตฮอยเกี่ยวกับข้าวโดยเฉพาะเมล็ดข้าว เพราะท่านถือว่าข้าวเป็นของสูง เป็นสิ่งหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ มีคุณแก่มนุษย์อย่างยิ่งยวด ดังนั้นต้องปฏิบัติตนต่อข้าวให้เหมาะสม ถ้าผู้ใดไม่เห็นความสำคัญของข้าวเชื่อว่าผู้นั้นจะไม่มีความสุข จะพบแต่ความวิบัติถดถอยจากทรัพย์สมบัติทั้งปวง และจะพาครอบครัวบริวารให้ได้รับความทุกข์ร้อน ล่มจมไปตาม ๆ กัน คนโบราณท่านถือว่าเป็นคนต้องรู้จักคุณข้าวคุณน้ำ

ข้าวสาร เมื่อนำข้าวเปลือกไปตำให้เป็นข้าวสารแล้ว ยิ่งเป็นการยกฐานะของข้าวให้สูงขึ้นไปอีก ประเพณีการนับถือข้าวว่าเป็นของสูงจึงได้มีการปฏิบัติต่อข้าวสารอย่างระมัดระวัง เมื่อได้ข้าวสารมาเก็บไว้ในหม้อหรือภาชนะอื่น การเก็บข้าวในหม้อข้าวสารก็ต้องทำให้ถูกด้วย คือจะไม่ทำให้โหว่ตรงกลางคือตรงกลางลึกลงไป เมื่อเวลาตักออกไปแล้วก็ต้องจัดเกลี่ยทุกครั้งให้ข้าวสารพูนสวดตรงกลางไว้เสมอ เพราะเชื่อว่าถ้าทำให้ตรงกลางสูงข้าวจะไม่เปลือง แต่ถ้าทำให้โหว่ข้าวในหม้อจะหมดเร็ว

การหม่าข้าว คือการนำข้าวสารไปแช่ไว้ในหม้อแช่ ปกติจะแช่ก่อนเข้านอน คือ

แช่ไว้ทั้งคืน เมื่อถึงตอนเช้าจึงนำออกนึ่งเป็นข้าวสุกต่อไป น้ำข้าวในถังแช่เรียกกันว่า "น้ำข้าวมวก" โบราณท่านจะไม่ให้ขาดหม้อ ถ้าหม่าข้าวไม่มีน้ำข้าวมวกเป็นน้ำเชื้อแล้ว ข้าวสุกจะแข็งไม่นิ่ม เมื่อเวลาที่ล้างหม้อแช่ข้าวก็ต้องให้น้ำข้าวมวกเก่าเหลือไว้เป็นน้ำเชื้อ หากจำเป็นต้องล้างหม้อแช่ข้าวเพราะมีกลิ่นเน่าเหม็นหรือประการใดก็ดี เมื่อจะหม่าข้าว ก็ต้องไปขอน้ำข้าวมวกจากบ้านอื่นมาใส่เป็นน้ำเชื้อ ประโยชน์ของน้ำข้าวมวกใช้เป็นยา กลางบ้านได้ เช่นรักษาอาการเจ็บคอเนื่องจากหวัด ตื่นนอนในตอนเช้าพูดไม่ออก ไอมี เสลดเหนียว ใช้น้ำข้าวมวกสักครึ่งจอก ใส่เกลือตัวผู้ 1 เม็ด ดื่มในตอนเช้า อาการ ดังกล่าวจะทุเลาและหายไป ถ้ามีอาการเจ็บคอมากกว่านี้ ให้นำเอาผลมะละกอดิบ ผ่าครึ่งใส่น้ำข้าวมวกแล้วตั้งไฟให้อุ่นกินแก้เจ็บคอ อีกประการในสมัยโบราณใช้น้ำข้าว มวกลูบหัวและอาบให้ทารกในเดือน คือตั้งแต่เกิดจนถึงอายุราว 1 เดือน เชื่อว่าน้ำข้าว มวกจะช่วยไม่ให้ผิวหนังของเด็กเป็นผดผื่นคัน น้ำข้าวมวกยังใช้ล้างถ้วยจานที่มีกลิ่น อาหารและไขมันได้ดีอีกด้วย

การนึ่งข้าว ตามปกติจะนึ่งกันตอนเช้า เตี่ยวหม้อนึ่ง คือผ้าที่คาดรอยต่อ ระหว่างหม้อนึ่งกับไหข้าวกันไอน้ำออกข้างไห ใช้คาดตรงรอยต่อระหว่างไหกับหม้อนึ่ง คนโบราณจะเลือกใช้ผ้าที่เหมาะสม จะใช้ผ้าขี้โป้ที่ขาดแล้ว หรือเสื้อผ้าผู้ชาย ที่ดีที่สุด คือผ้าอาบน้ำของพระภิกษุสามเณร เมื่อวักข้าวหม่าออกจากหม้อแช่ใส่ในหวดแล้วใช้น้ำ ล้างให้สะอาด จากนั้นจึงเทใส่ไหไม้ที่ตั้งบนหม้อนึ่ง การนึ่งแบบโบราณนี้มักจะมีปัญหา เกิดขึ้นเป็นประจำถ้าคนนึ่งไม่ได้ระวังคือ ข้าวโล้ไห จะเกิดขึ้นในขณะที่ข้าวกำลังเริ่มสุก "ตาดไห" บางแห่งเรียก "ถึมไห"คือแผ่นไม้ที่ปิดที่ส่วนล่างของไห แผ่นไม้นี้จะถอดเข้า ถอดออกได้จะหลุดออกจากหม้อนึ่งด้านล่าง ทำให้ข้าวร่วงลงไปผสมกับน้ำหม้อนึ่งข้างล่าง ถ้าเกิดอย่างนี้บ่อยครั้ง เชื่อกันว่าคนนึ่งทำอะไรที่ไม่ถูกไม่ควร ไม่สำรวมอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ข้าวไม่พอใจ ต้องมีการสูมาข้าวเป็นเจ้า สาเหตุที่ทำให้ข้าวโล้ไหที่จริงแล้วคงเกิด จากตาดไหเล็กเกินไป ทำให้หลวม ไม่ติดแน่นกับก้นไห เมื่อถูกกระเทือนเนื่องจากการ

เดินของผู้ที่นึ่งข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นพื้นฟากที่กระเทือนง่ายด้วย จึงทำให้ตาดไหหลุดออกจากตัวไห เหตุอีกอันหนึ่งที่มักจะเกิดขึ้นคือ ลักษณะของข้าวที่นึ่งจะอ่อน ๆ แข็ง ๆ ปั้นเป็นคำไม่ได้ ข้าวไม่มียางไม่ติดกัน อย่างนี้เรียกกันว่า "ข้าวเมื่อย" เมื่อเกิดขึ้นบ่อยก็มีการสูมาลาโทษข้าวเป็นเจ้า การสูมาจะใช้ฝักส้มป่อยเผาไฟใส่ในน้ำหม้อนึ่ง หรือใส่ในหม้อข้าวหม่าพร้อมกับกล่าวว่า เมื่อข้าพเจ้าได้กระทำการใดที่ไม่ดี ไม่สมควรเป็นการดูถูกข้าวเป็นเจ้า หรือได้พลั้งเผลอด่าน้ำด่าไฟ ขอข้าวเป็นเจ้าอภัยให้ข้าพเจ้าด้วย สาเหตุจริง ๆ ของการเกิดข้าวเมื่อยมีอยู่หลายประการประกอบกัน เช่น การกระเทือนทำให้ข้าวในไหแน่นไอน้ำผ่านได้ไม่สะดวก น้ำหม้อนึ่งมากเกินไปทำให้ไอน้ำไม่มีแรงดัน หรือไฟไม่แรงพอในขณะที่น้ำหม้อนึ่งกำลังจะเดือด หรือไอน้ำมีช่องออกข้างไหมาก เป็นต้น เมื่อข้าวสุกแล้วก็ยกลงมาคนไปคนมาเพื่อให้ข้าวนิ่ม ตอนคนข้าวนี้ผู้หญิงที่คนต้องระมัดระวังสำรวมการนั่งให้เรียบร้อย คือนั่งพับเพียบแสดงถึงการเคารพข้าวเป็นเจ้า ก่อนที่จะเอาข้าวใส่ไหใส่กล่อง แม่บ้านจะคดเอาข้าวในขณะที่กำลังร้อนมีไออยู่ไปใส่ข้าวพระเจ้า และคดใส่ถ้วยไว้ต่างหากอีกถ้วยหนึ่งสำหรับใส่บาตร ถ้าวันไหนมีข้าวเย็นนึ่งไปด้วยจะคด เอาแต่ข้าวที่ไม่ใช่ข้าวเย็นใส่ข้าวพระเจ้าและใส่บาตร เพราะข้าวเย็นถือว่าเป็นข้าวที่กินเหลือจากวันก่อน ไม่สมควรจะนำไปใส่บาตร

การกินข้าว เมื่อคดข้าวโบราณท่านไม่ให้กินแต่ตรงกลางจนโหว่ลงไปไม่ดีเรียกว่า "กินบกจกลง" จะทำให้เป็นผู้ที่ไร้เข้าของ ข้าวจะอยู่ด้วยไม่นานจะหมดไว ถ้าเด็กคดจะถูกว่ากล่าวตักเตือน เมื่อคดข้าวสุกได้แล้วจะชูข้าวขึ้นสูงเหนือศีรษะจะจิ้มแกงก็บิออกทีละคำ ๆ ไป จะไม่ถือข้าวลงมาต่ำยิ่งอยู่ในระดับหว่างขาแล้วถือว่าไม่นับถือข้าวเป็นเจ้า ในระหว่างที่กินข้าวอยู่ เกิดพลั้งเผลอผายลมต้องรีบยกมือขึ้นไหว้ข้าวขอสูมา ความเชื่อถือเหล่านี้เป็นประเพณีสืบ ๆ กันมา คนใดไม่ประพฤติตามจะทำให้ผู้นั้นเป็นคนร้อนคนไหม้ ไม่มีอะไรหนุน จะไม่มีทรัพย์สมบัติอันใดหากเคยมีก็จะหมดไป ถ้าข้าวสุกตกลงที่พื้นคนโบราณจะไม่ยอมเหยียบข้าวสุก เมื่อข้าวตกพื้นเป็นฝุ่นแล้วท่าน

ก็เก็บไว้ให้สุนัข ส่วนหมูนั้นนานๆ ครั้ง เมื่อมีข้าวที่กินไม่ได้แล้วเป็นข้าวสุกเปื้อนเสีย หรือบูดเน่าจึงจะให้หมูกิน

มีนิทานเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงทำไมสุนัขได้กินข้าว หมูได้กินแกลบ นานมาแล้วในสมัยพระพุทธเจ้าตนหนึ่ง ไม่ทราบว่าเป็นพระพุทธเจ้าตนใด ในภัทรกัปนี้หรือกัปไหน พระพุทธเจ้าก็มอบหมายให้สุนัขและหมูช่วยกันทำไร่ปลูกข้าว ในครั้งนั้นสุนัขและหมูยังพูดและฟังภาษาคนรู้เรื่อง เมื่อสุนัขและหมูได้รับคำสั่งให้ช่วยกันทำไร่ข้าว หมูเป็นสัตว์ที่ขยันใช้ปากบุ่นขุดดินไปเรื่อยๆ ส่วนสุนัขขี้เกียจเอาแต่นอนหลับ หลังจากที่หมูใช้ปากไถดินและเพาะเมล็ดข้าวเสร็จแล้วก็มานอนพักหลับไปส่วนสุนัขตื่นขึ้นมาไปดูที่ไร่เห็นหมูไถและปลูกเสร็จ ก็นึกกลัวว่าพระพุทธเจ้าจะลงโทษ จึงคิดหาวิธี ด้วยความเจ้าเล่ห์สุนัขจึงวิ่งลัดที่ดินไปมาจนทั่ว เมื่อถึงตอนเย็นทั้งสุนัขและหมูก็ได้กลับไปที่พระพุทธเจ้า หมูจึงรายงานให้พระพุทธเจ้าทราบว่าสุนัขไม่ยอมทำงานเอาแต่นอนหลับ ปล่อยให้ข้าพเจ้าทำแต่เพียงผู้เดียว สุนัขก็โต้ตอบว่าหมูนั่นแหละไม่ช่วยทำ ถ้าไม่เชื่อให้พระพุทธเจ้าไปดูให้เห็นกับตาก็ได้ พระพุทธเจ้าจึงไปดูที่ไร่เห็นแต่รอยเท้าสุนัข จึงกลับมาสั่งว่าตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปให้สุนัขได้กินข้าว ส่วนหมูขี้เกียจเอาแต่นอนให้กินแกลบ ต่อมาภายหลังพระพุทธเจ้าทราบความจริงว่าสุนัขไม่ทำงานแล้วยังใส่ร้ายผู้อื่นอีก จึงสั่งให้สุนัขได้กินอุจจาระตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ข้าวบูชา คือข้าวบูชาพระเจ้าหมายถึงพระพุทธรูป นอกจากจะใส่ข้าวบูชาพระที่หิ้งพระในบ้านเป็นประจำวันแล้ว วันพระชาวบ้านจะไปทำบุญตักบาตรที่วัด จะแบ่งข้าวสุกของแต่ละคนรวมกันเป็นข้าวบูชา อาจารย์วัดจะเป็นผู้กล่าวคำโอกาสอัญเชิญพระพุทธเจ้ามารับเอาข้าวบูชานี้ ข้าวพระเจ้านี้เมื่อเสร็จแล้วพระภิกษุหรือชาวบ้านจะนำไปกินไม่ได้ เชื่อว่าเมื่อผู้ใดกินจะทำให้เป็นคนโง่ สุนัขตัวไหนที่ดุชอบกัด เมื่อได้กินข้าวพระเจ้าแล้วต่อไปจะเชื่องและจะเป็นสุนัขที่ไม่ฉลาด ประโยชน์ของข้าวพระเจ้า ใช้ตากแห้งแล้วคั่วผสมยาสมุนไพรเพื่อปั้นเป็นลูกกลอน หรือใช้ผสมเกษรดอกไม้ทำพระพุทธรูปมุกหรือปั้นพระเครื่อง

การดองข้าวหวาน คือการหมักข้าวหมาก ข้าวหมากทางล้านนาเรียกว่า ข้าวหวาน นิยมทำกินและทานขันข้าวแก่พระสงฆ์ในวันสงกรานต์ ข้าวหวานที่น่ากิน ต้องมีสีขาวสะอาด เชื่อกันว่าเมื่อจะดองข้าวหวาน ผู้ที่ลงมือดองต้องล้างปากล้างฟันให้สะอาดเสียก่อน หากปล่อยให้ฟันแดงด้วยน้ำหมาก เมื่อดองข้าวหวาน ข้าวหวานนั้นจะเป็นสีแดงไม่น่ากิน

พิธีขอฝน

พิธีกรรมการขอฝนจะทำในฤดูการทำนา เมื่อถึงเดือน 9 เดือน 10 ฝนยังไม่ตก ย่อมสร้างความกระวนกระวายใจให้กับชาวนาเป็นอันมาก ยิ่งผู้ทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝน ที่เรียกว่า นาน้ำฟ้า ยิ่งร้อนใจ ดังนั้นหากมีหนทางใดที่จะช่วยขจัดปัดเป่าความร้อนใจ หรือพอที่จะเป็นความหวังได้บ้าง ชาวบ้านชาวเมืองก็จะวิ่งหาสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ

คนสมัยโบราณ เชื่อกันว่า สิ่งที่จะบันดาลให้ฝนตกได้ ต้องเป็นเทวบุตร เทวดาที่มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในเรื่องนี้โดยตรง การดูแลเรื่องฝนเป็นหน้าที่รับผิดชอบของ "ปัชชุนนเทวบุตร" ถ้าเป็นเรื่องเมฆ อันเป็นต้นเหตุให้เกิดฝน ถือเป็นหน้าที่รับผิดชอบของ "วลาหกเทวบุตร" นอกจากเทวบุตรทั้ง 2 องค์นี้แล้ว ชาวล้านนายังนับถือเทวดาองค์อื่นอีกเช่น พญาอินทร์ ท้าวทั้ง 4 แม่ธรณี พญาแถน พระอุปคุต เป็นต้น

ดังนั้นเมื่อต้องการให้ฝนตก ก็จะทำพิธีขอฝนวิธีใดวิธีหนึ่ง เพื่อให้เทวบุตร 2 องค์ คือปัชชุนนะ และวลาหก ร้อนใจ เมื่อได้รับทราบความต้องการของชาวบ้านชาวเมือง ก็จะดลบันดาลให้ฝนตกลงมา

ในอดีตพิธีกรรมการขอฝน ฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายฆราวาส จะร่วมมือกันประกอบพิธีกรรมการขอฝน มีหลายรูปแบบ บางรูปแบบก็ยังมี 2-3 ตำรา ที่มีพิธีคล้ายกัน เพียงแต่อุปกรณ์ และรายละเอียดทำพิธีต่างกันเท่านั้น ชื่อพิธีขอฝนเท่าที่พบ มีดังนี้ ฟังธรรมปลาช่อน, ชุมนุมธรรม, ทานช้างเผือก, แต่งรูปนาค, บูชาแถน, แห่มอม การ

ขอฝนที่นิยมทำกันคือการฟังธรรมปลาช่อน ในเนื้อเรื่องของคัมภีร์นี้ กล่าวถึงพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็น พญาปลาช่อนอยู่ในสระ พร้อมด้วยบริวาร ปลาชนิดอื่น และสัตว์น้ำอื่นๆ อีกมากมาย ปีหนึ่งเกิดฝนแล้ง ทำให้น้ำในสระนั้นแห้งไปด้วย จึงทำให้นกระยาง เหยี่ยว และแร้งกา จับปลามาเป็นอาหารจำนวนมาก ปลาช่อนพระโพธิสัตว์เกิดความสงสารปลาเหล่านั้น จึงอธิษฐานขอให้ฝนตก ทำให้น้ำในสระที่แห้งกลับมีน้ำตามเดิม

ฟังธรรมปลาช่อน

อุปกรณ์ที่ใช้ มี

- พระพุทธรูปหิน
- พระพุทธรูปเงิน
- พระพุทธรูปทองคำ
- พระพุทธรูปไม้จันทน์
- พระพุทธสิหิงค์
- หอพระอุปคุต
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง มัจฉาปลาช่อน
- ต้นกล้วย, ต้นอ้อย
- ช่อช้าง
- ตุงไชย สีแดง หัวกลม กว้าง 1 คืบ ยาว 5 ศอก 2 ผืน
- ตุงไชย สีขาว กว้าง 1 คืบ ยาว 5 ศอก 2 ผืน
- รูปปลาช่อน 1 ตัว ทำด้วยไม้ ชื่อ “ไม้น้ำนอง”
- รูปเต่า, รูปปลาฝา, และปลาเล็กปลาน้อย ทำด้วยไม้ ผักอี่รุม
- รูปนกกระยาง, รูปแหลว (เหยี่ยว) ทำด้วยไม้ทอง
- ฆ้องกลอง หรือ เครื่องดนตรี

- เครื่องท้าว 5 ประการ (เครื่องราชาแห่)
- เครื่องไทยธรรมถวายพระสงฆ์
- น้ำส้มป่อย น้ำอบน้ำหอม
- เครื่องขันตั้ง (เครื่องบูชาครู) มีเบี้ย 1 หมื่น, หมาก 1 หมื่น, เทียน 12 คู่, หมาก 12 ขด กับอีก 12 ก้อม, พลู 12 กรวย, กล้วย 1 เครือ, มะพร้าว 1 เครือ, ข้าวเปลือก 1 กระบุง, ข้าวสาร 1 พัน, ผ้าขาว 1 รำ ยาว 1 วา, ผ้าแดง 1 รำ ยาว 1 วา และเงิน 300 ท็อก
- เครื่องบูชาท้าวทั้ง 4 มี กระทงใส่ด้วย ข้าว อาหาร หมาก เหมี้ยง บุหรี่ มะพร้าว ตาล กล้วย อ้อย ลูกส้ม ลูกหวาน ดอกไม้ ธูปเทียน กระทงละ 4 ชิ้น ใช้จำนวน 6 กระทง บูชาพระอินทร์ 1 และแม่นางธรณีอีก 1

การจัดเตรียมสถานที่ ถ้าเป็นพิธีระดับเมืองจะตั้งโรงประกอบพิธีในวัด หรือข่วงที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือ หรือ ทิศตะวันออกของเวียง ถ้าเป็นพิธีระดับท้องถิ่น จะตั้งโรงพิธีในวัด หรือข่วงที่ตั้งอยู่ทางหัวบ้านคือทางทิศเหนือของหมู่บ้าน

ปลูกปะรำพิธี และที่ใกล้กับปะรำพิธีขุดสระน้ำกว้างประมาณ 3 เมตร ยาวประมาณ 4 เมตร ที่กลางสระสร้างแท่นสำหรับตั้งพระพุทธรูปให้กว้างพอวางพระพุทธรูป 5 องค์ บริเวณรอบสระกั้นด้วยราชวัตร แล้วปักด้วย ช่อน้อย ตุงไชย ต้นกล้วย ต้นอ้อย บริเวณทางด้านเหนือของสระ ตั้งแท่นเป็นที่บูชาท้าวทั้ง 4 ตั้งหอพระอุปคุต

พิธีกรรม เมื่อถึงวัน หรือเวลาที่จะกระทำพิธีขอฝน คนทั้งหลายตีฆ้องกลอง หรือ เครื่องดุริยดนตรี พานดอกไม้ ธูปเทียน และเครื่องท้าว 5 ประการ อัญเชิญพระพุทธรูปหิน พระพุทธรูปเงิน พระพุทธรูปทองคำ พระพุทธรูปไม้จันทน์ และพระพุทธสิหิงค์ จากวัดต่างๆ ที่มี ถ้าไม่มีให้สมมุติเอาพระพุทธรูปที่สร้างด้วยวัตถุอื่นว่าเป็นพระพุทธรูปที่ต้องการ แล้วนำมาประดิษฐานในปะรำพิธี

นำพานดอกไม้ธูปเทียน เสลี่ยง เครื่องอัฐบริขาร และฆ้องกลองไปอาราธนาพระอุปคุตที่แม่น้ำแห่งใดแห่งหนึ่ง เมื่อไปถึงฝั่งแม่น้ำแล้วให้อาจารย์กล่าวคำอาราธนา แล้วให้ลงงมเอาหินหรือวัตถุอันใดอันหนึ่ง สมมุติว่าเป็นพระอุปคุต เมื่อได้แล้วเอาใส่ในเสลี่ยง แห่มาไว้ในหออุปคุตที่ได้ตั้งไว้ ตั้งบาตร ตาลปัตร ผ้าไตรจีวร ภาชนะใส่ภัตตาหาร

ตักน้ำใส่ในสระเพียงเล็กน้อย เอารูปปลาช่อน และรูปปลาต่างๆ ใส่ลงในสระ ส่วนที่ขอบสระ เอารูปนกกระยาง รูปเหยี่ยว ยกขันตั้งให้อาจารย์ขึ้นครู แล้วอาจารย์เครื่องบูชาไปบอกบูชาแก่เทวดารักษาทิศทั้ง 4 หรือเรียกว่า ท้าวจตุโลกบาล คือ ท้าวธตรฐ รักษาโลกทางทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหก รักษาโลกทางทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์ รักษาโลกทางทิศตะวันตก ท้าวกุเวร รักษาโลกทางทิศเหนือ และยังบูชาพระอินทร์ผู้ที่เป็นเจ้าสวรรค์ บูชาแม่พระธรณี ผู้รักษาแผ่นดิน เมื่อบูชาท้าวทั้ง 4 เสร็จแล้วอาจารย์ยกเครื่องอัฐบริขาร และสำรับอาหารถวายพระอุปคุต กล่าวโอกาสราธนาพระอุปคุตอีกครั้งหนึ่ง

จากนั้นนิมนต์พระสงฆ์เข้านั่งในปะรำ อาจารย์จุดเทียนธูปบูชาพระ แล้วกล่าวนำไหว้พระ สมาทานศีล พระสงฆ์สวดมนต์ด้วยบท นะโมเม, พุทธคาถา, คาถาปลาช่อน, สัมพุทธคาถา และ บารมี 30 ทัศ ถ้ามีเวลามากให้สวด 100 จบ ถ้ามีเวลาน้อยให้สวด 7 จบ หลังจากนั้นพระสงฆ์เทศน์อ่านคัมภีร์เรื่อง “มัจฉาปลาช่อน” เมื่อจบการเทศน์แล้วอาจารย์กล่าวคำโอกาส

คำโอกาส “ยอคุณปลาช่อน”

“สุรนันตุ เทวา วรราชา อินทา จ พรหม ยมโรกัปปะราชา ธรณี จ คุตตา สิริมาภิธานา อาวาสรักขา สหปารัฐา อิธาคตา อนุโมทมานา // สาธุ โอกาสะภันเต ข้าแด่พระปรัมพุทธา ทิติรัตนไตรเจ้าเหง้าอนุตตรธัมมราชา ในคราบกาลบัดนี้นาผู้ข้าทังหลายหมายมีครูบาเจ้า......เป็นเค้า และพระสังฆคณา และมหาอุบาสก อุบาสิกา กุมารกุมารีทังหลาย ก็มารำพึงเห็นยังบ้านเมืองเป็นปริฬาหะร้อนกระหาย อันหาน้ำฝนชลธาราบได้

จิ่งชักชวนกันมาฟังธรรมอันเป็นสัจจกิริยา แห่งมัจฉาราชาตัวประเสริฐ เพื่อจักหื้อห่าฝน ชลเมฆะ เป็นเอนกตกลงมา บัดนี้ผู้ข้าจักกิตตนาพุทธคุณ อันเป็นอนันตา อัปริมานา ด้วยมคธภาษาบาลีว่า โยพุทธเสฏโฐ วรธัมมราชา เชตวา นะมารัง สคนัง อเสสัง ปัตโต วรโพธิตรุราช มุเลตัง พุทธเสฏฐัง สิรสานมามิ โยพุทธเสฏโฐ อันว่าพระพุทธเจ้าตน ประเสริฐ ตนใด เสตวานะ ประจญแพ้แล้ว มารัง ยังมาร 5 ประการ สคนะ กับทั้ง หมู่ริพลมารบ่เสสหลอ ปัตโตวรโพธิตรราชมูเล ได้ตรัสผญาสัพพัญญุตญาณเป็น พระเหนือแท่นแก้ว แทบเค้าไม้สลีมหาโพธิต้นวิโรจน์ เสฏโฐ อะหัง อันว่าข้า นะมามิ ก็น้อมไหว้บัดนี้ ตังพุทธเสฏฐัง ยังพระพุทธเจ้าตนประเสริฐตนนั้น สิรสา ด้วยหัวโส ภควา อันว่าพระพุทธเจ้าตนนั้น ทรงคุณอนันตา อัปริมานาหาที่สุดบ่ได้ พระก็ไหว้ พ่ำเพ็งบารมีธรรม 30 มานานประมาณ 20 อสงไขย ปลายแสนมหากัป ปางเมื่อเจ้า ได้เป็นโพธิสัตว์ คือว่าได้เป็นพญาสิวิราช ควักตาออกหื้อเป็นทานแก่อินทาสักกพราหมณ์ เป็นอัชฌัตติกทานอันประเสริฐแล ปางเมื่อเจ้าได้เป็นละมั่งคำเอาหัวตนไปตั้งไว้เหนือ ขันเขียง เพื่อหื้อพรานปลาฆ่าตนตายตางแม่เนื้อแลหื้อชีวิตแห่งตนแก่เนื้อทังหลาย อันเป็นญาติแห่งตน

ลำดับมาเถิงปางเมื่อเจ้าได้เป็นมัจฉาราชตัวประเสริฐ เกิดในสระอันใหญ่ ในโกส ราชนบท ฝนบ่ตกเป็นอันแห้งแล้งนัก แร้งกาและนกยางทังหลายก็มาเอายังปลาไปกิน เป็นอาหารมากนัก เจ้าก็มีคำกรุณาญาติแห่งตน จิ่งกระทำสัจจกิริยาหื้อห่าฝนตกลงมา ทั่วทิศชน บททังมวล หื้อมีชีวิตแก่สัตว์ทังหลาย ตราบอันได้ตรัสผญาสัพพัญญู เป็นครู แก้วแก่โลกทัง 3 ประกอบด้วย หิตาทายา อันอินดูกรุณาเป็นอนันตาหาที่สุดบ่ได้ แท้ดีหลี

ในคราภาลบัดนี้ก็เป็นปริฬาหะอันร้อนไหม้ ด้วยอันหาน้ำหาฝนบ่ได้ ผู้ข้าทังหลาย ก็มีมือถือดอกไม้ลำเทียน ขอโอกาสราธนายังพุทธพิมพาชินรูปเจ้า และสารีริกธาตุเจ้า แล สรีรธาตุอรหันตเจ้า ลงสถิตสำราญเหนือแท่นแล้ว ขอราธนามัจฉาราชาเจ้าตนประเสริฐ ลงสถิตสำราญในสระ เพื่อหื้อผู้ข้าทังหลายได้อาบองค์สรงเกศด้วยน้ำพุทธาภิเษกแล้ว หื้ออวุฒิวิรุฬหิด้วยวัสสาธาราไหลหลั่งถั่งตกลงมา หื้อชุ่มชื่นยื่นงอกบาน แห่งพืชข้าวไร่

แดนนา "แก่ผู้ข้าทังหลายแท้แด่เทอะ" (กล่าวโอกาส 3 จบ)

จากนั้น จึงประโคมฆ้องกลอง หรือ ดุริยดนตรี แห่พระพุทธรูปจากปะรำพิธีไปตั้งที่แท่นกลางสระ และนำรูปปลาช่อน พร้อมด้วยปลาชนิดอื่นใส่ลงไปในสระ แล้วให้ทุกคนเอาน้ำส้มป่อย น้ำอบน้ำหอมอาบสระสรงองค์พระพุทธรูป และอาบสรงปลาในสระนั้น เมื่อได้กระทำพิธีดังกล่าวแล้ว เชื่อว่าฝนจะตกลงมาภายใน 3 วัน 7 วัน เมื่อถึงกำหนด 7 วันให้นิมนต์พระอุปคุตไปส่งที่แม่น้ำดังเดิม

พิธีฟังธรรมปลาช่อน

มีอุปกรณ์ ดังนี้

- สะตวง ใส่เครื่องบูชาท้าวทั้ง 4 มี ฉัตรสีเขียว 1 ตัว ช่อ สีเขียว สี เหลือง สีชมพู สีขาว สีดำ สีละ 4 อัน ข้าวตอก ดอกไม้ ธูป เทียน หมาก พลู, ข้าวต้ม ขนมต่างๆ ลูกส้ม ลูกหวาน กล้วย อ้อย (สะตวง หรือ กระทงแต่ละอัน ใส่เครื่องอย่างละ 4)

- สะตวงใส่เครื่องบูชา ปัชชุนนเทวบุตร มี ข้าวสุกสีขาว 1 ควัก (กระทง) ข้าวสุกสี แดง 1 ควัก ช่อขาว 4 ตัว ตุงขาว 4 ตัว มะพร้าว 2 ลูก หมาก 2 ขด 2 ก้อม ข้าวตอก ดอกไม้ เทียน 2 คู่, พลู 2 สรวย(กรวย)

- สะตวงใส่เครื่องบูชา วลาหกเทวบุตร มี ข้าวสุกสีเหลือง 1 ควัก ข้าวสุก สีขาว 1 ควัก (ของอย่างอื่นเหมือนกับเครื่องบูชาปัชชุนนะเทวบุตร)

- เครื่องขันตั้งของอาจารย์ (ของบูชาครู) มี เบี้ย 1,300, ผ้าขาว ผ้าแดง มะพร้าว 1 คู่ ข้าวเปลือก 1 หมื่น ข้าวสาร 1 พัน เทียน มีน้ำหนัก 1 บาท 2 คู่ เทียนน้อย (เทียนขนาดเล็ก) 4 คู่ สาดใหม่ หมอนใหม่ หม้อใหม่ น้ำต้น กระบวย สรวย

ใส่ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน 4 สรวย หมาก 4 ขด 4 ก้อม เงิน 300 (หรือใส่ตามยศ)

- เครื่องประดับหนองสระ มี ต้นกล้วย ต้นอ้อย ช่อน้อย ตุงไชย ต้นกล้าผักจิก, ต้นกล้าไม้ทัน(พุทรา) ต้นกล้าไม้ขนุน ต้นกล้าไม้ได้นุ่น ต้นกล้าไม้ได้นวน รูปปลา ช่อน ทำด้วยไม้น้ำนอง 1 ตัว ทำด้วยไม้อีรุม 1 ตัว รูปนกแร้ง รูปอีกา รูปนกกระยาง รูปเหยี่ยว รูปนกค้อยหุย

การจัดสถานที่ จัดที่กลางทุ่งนา เป็นสถานที่กระทำพิธี โดยการขุดสระกว้าง ประมาณ 3 เมตร ยาว 4 เมตร ที่ก้นสระโรยด้วยทรายให้สะอาด ตักน้ำใส่ในสระพอสมควร ตั้งแท่นวางพระพุทธรูปที่กลางสระ รอบสระล้อมด้วยราชวัตร ปลูกด้วยต้นกล้าผักจิก ต้นกล้าไม้ทัน ต้นกล้าไม้ขนุน ต้นกล้าไม้ได้นุ่น ต้นกล้าไม้ได้นวน ด้านตะวันออกตั้งรูปนกค้อยหุย ทางทิศใต้ตั้งรูปเหยี่ยว ทิศตะวันตกตั้งรูปนกกระยาง ทางทิศเหนือตั้งรูปนกแร้ง และรูปอีกา

ทางด้านเหนือของสระ ตั้งหอแท่นบูชาท้าวทั้ง 4 และตั้งหอเสาเดียว 2 หอ เพื่อเป็นที่บูชาปัชชุนนเทวบุตร ผู้รักษาฝน และเพื่อเป็นที่บูชาวลาหกเทวบุตร คือเทวดาผู้รักษาฝ้าเมฆ

ทางด้านใต้ของสระ ปลูกปะรำพิธี เพื่อเป็นที่ให้พระสงฆ์สวดมนต์ และเป็นที่อยู่สำหรับผู้ที่เข้าร่วมพิธี

พิธีกรรม เมื่อถึงวันเวลาที่จะกระทำพิธี อัญเชิญพระพุทธรูปตั้งในปะรำพิธี นิมนต์พระสงฆ์เข้านั่งบนอาสนะอันสมควร เมื่อจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยแล้ว อาจารย์กล่าวนำไหว้พระ สมาทานศีล แล้วยกขันตั้งหรือขันครูให้อาจารย์โยงครูบาอาจารย์ จากนั้นอาจารย์จึงยกเครื่องครัวไปบูชาท้าวทั้ง 4 ที่ตั้งอยู่ทางเหนือของหนองสระ โดยยกเอากระทงที่มีช่อและมีฉัตรสีเขียวตั้งตรงกลางบูชาพระอินทร์ ยกกระทงที่มีช่อสีเหลือง

ตั้งทางทิศตะวันออกบูชาท้าวธตรฐ ยกกระทงที่มีช่อสีชมพูตั้งทางทิศใต้บูชาท้าววิรุฬหก ยกกระทงที่มีช่อสีขาวตั้งทางทิศตะวันตกบูชาท้าววิรูปักษ์ ยกกระทงที่มีช่อสีดำตั้งทางทิศเหนือบูชาท้าวกุเวร แล้วกล่าวคำบูชาท้าวทั้ง 4

จากนั้นอาจารย์ยกเอาเครื่องบูชาขึ้นตั้งบนหอของปัชชุนนเทวบุตร 1 กระทง และยกตั้งบนหอของวลาหกเทวบุตร 1 กระทง แล้วกล่าวคำโอกาสราธนา เทวบุตรทั้ง 2 ตน

จากนั้นจึงเอาทรายลงใส่ในสระหนองให้สะอาด ตักน้ำใส่สระหนองพอสมควร แล้วอัญเชิญพระพุทธรูปไปประดิษฐานที่หอสรง แล้วอาจารย์กล่าวคำโอกาส

คำโอกาสราธนาเทวดา และพระพุทธเจ้า

"สาธุ โอกาสะ ข้าแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสัมโพธิญาณเจ้า ตนบำเพ็ญสมภารนานได้ 4 อสงไขย ปลายแสนมหากัป จิ่งได้ตรัสผญาสัพพัญญุตญาณ นั่งเหนือแท่นแก้วแทบเค้าไม้มหาโพธิตนประเสริฐ ผจญแพ้มาร 5 ประการ แล้วโผดยังสัตว์ทั้งหลาย หื้อพ้นจากทุกข์ทั้งมวล ตนประกอบด้วยอรหันตทิคุณอันประเสริฐ ปางเมื่อเจ้ายังสร้างสมภารเทียวไปมาในวัฏฏะสงสารวันนั้น ก็ได้ตรัส(ผญา) เกิดในวงศาอันเป็นมัจฉาราชอยู่ในมหาสระวังน้ำอันใหญ่ บ้านเมืองทังมวล ก็เป็นอันแล้งแห้งขาดจากน้ำฟ้าสายฝน สระวังน้ำก็แห้งเสีย หมู่ญาติกาแห่งเจ้าก็เป็นทุกขเวทนาลำบากด้วยภัย คือว่าเกิดแต่แร้งและการุ้งแหลว นกยางทังหลายหากบีบเบียนมากนัก เจ้าก็อินดูขุณณายังหมู่ญาติทังหลายมากนัก ก็จิ่งรำเพิงเถิงยังสัจจะบารมีแห่งอริยสัปปุริสะเจ้าทังหลายฝูงอันเป็นแล้วในกาลเมื่อก่อน เจ้าก็จิ่งสวาดธิยายยังมัจฉาราชคาถา ที่นั้นฝนอันใหญ่ก็ตกลงมาในบ้านเมืองทังมวลก็จิ่งจักชุ่มเย็นเป็นสุขสบาย หายภัยกังวล อนตราย ก็ลำงับด้วยเตชะมัจฉาราชบารมีธรรมแห่งเจ้ากู วันนั้นแล ในคราภาลบัดนี้ราชสันฐานบ้านเมืองอันนี้ ก็มาแล้งแห้งจากน้ำฟ้าสายฝนมากนัก ผู้ข้าทังหลายก็จักสวาดธิยายยังสัจจะบารมีธรรมแห่งเจ้ากู ปางเมื่อเกิดเป็นพญามัจฉาราชวันนั้น ดีหลี บัดนี้ขอเทพยดา อินทร์ พรหม ยมราช และท้าว

จตุโลกทัง 4 สักขิสากสี ขอหื้อเทพบุตรตนชื่อ ปัชชุนนะ อันรักษายังน้ำฝน และเทวบุตรตนชื่อ วลาหก อันรักษายังเมฆ จุ่งนำมายังมหาเมฆ และห่าฝนอันใหญ่ตกลงมาในราชสันฐานบ้านเมืองที่นี้ หื้อชุ่มเย็นเป็นสุข ยุท่างกระทำไร่นา สวน เรือก เพิ่งด้วยอานุภาวะ สัจจะอธิษฐาน บารมีธรรม แห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปางเมื่อได้เกิดเป็นมัจฉาราช คือว่าพญาปลาช่อน วันนั้นแท้ดีหลีแด่เทอะ”

เมื่อกล่าวคำโอกาสจบแล้ว เอารูปปลาที่ทำด้วยไม้ปล่อยลงไปในสระ พระสงฆ์เทศน์อ่านคัมภีร์เรื่อง มัจฉาปลาช่อน จบแล้ว อาจารย์กล่าวชุมนุมเทวดา สัคเคหลวง พระสงฆ์สวดมนต์ด้วยบท สัมพุทธคาถา 12 จบ สวดมัจฉาราช 10 จบ

จากนั้นให้พากันเอาน้ำส้มป่อย น้ำอบ น้ำหอม ไปสระสรงองค์พระพุทธรูปในหอสรงที่กลางสระ และสระสรงรูปปลาในสระ ให้ครบ 3 วัน หรือ 7 วัน เชื่อกันว่าฝนจะตกลงมาภายใน 3 วัน 7 วันนี้

ชุมนุมธรรมขอฝน เมื่อถึงฤดูการทำนามาถึง บ้านเมืองเกิดแห้งแล้ง เพราะฝนยังไม่มีทีท่าว่าจะตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านชาวเมืองไปรวมตัวกัน ณ ที่ใดที่หนึ่งแล้วนำเอาคัมภีร์ใบลานหลายเรื่องให้พระสงฆ์เทศน์อ่านให้ฟังพร้อมกันหลายองค์เพื่อเป็นการขอให้ฝนตก มีอุปกรณ์ ดังนี้

- ช่อ กระดาษที่ตัดเป็นรูปสามเหลี่ยมยาว มีขนาดเท่าหัวแม่มือ จำนวน 700 แผ่น
- ตุง ขนาดเท่าหัวแม่มือ จำนวน 700 แผ่น
  ช่อและตุงแต่ละผืนให้วาดภาพติดทุกแผ่น ภาพคนผู้ชาย 100 คนผู้หญิง 100
  ภาพช้าง 100 ภาพม้า 100 ภาพวัวอุสุภราช 100
  ภาพวัวตัวเมีย 100 ภาพไหดอก คือแจกันปักดอกไม้ 100
- ต้นกล้วย ต้นอ้อย
- ไม้น้ำนอง ไม้ทองหลาง
- หออุปคุต

- หอท้าวทัง 4
- หอเทวบุตร 2 หอ
- เครื่องบูชาท้าวทัง 4
- เครื่องบูชาเทวบุตร 2 ชุด
- น้ำส้มป่อย น้ำอบ น้ำหอม
- ฆ้อง กลอง ดุริยดนตรี
- คัมภีร์ธรรม

การเตรียมสถานที่ สถานที่ จัดที่กลางทุ่งนา หรือเกาะทราย ขุดสระกว้างประมาณ 3 เมตร ยาวประมาณ 4 เมตร ลึกประมาณ 1 เมตร ตั้งเสาให้เป็นร้านหรือแท่นที่กลางสระ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป สูงจากขอบสระประมาณ 1 เมตร ล้อมบริเวณสระด้วยราชวัตร ฝังต้นกล้วยต้นอ้อย ปักด้วยช่อ ตุง เป็นเครื่องบูชาคัมภีร์ธรรม ตักน้ำใส่สระเล็กน้อย แล้วปล่อยรูปปลาช่อนและรูปปลาเล็กปลาน้อยลงไปในสระนั้น รอบขอบสระข้างบนตั้งรูปนกกระยาง รุ้ง กา และเหยี่ยว ตั้งหออุปคุต ตั้งหอท้าวทั้ง 4 ตั้งหอเทวบุตร 2 ตน และตั้งปะรำพิธีไม่ห่างจากสระมากนัก

พิธีกรรม เมื่อถึงกำหนดที่จะกระทำพิธีชุมนุมธรรม ชาวบ้านชาวเมืองผู้ที่จะร่วมทำพิธีไปรวมกันที่ปะรำพิธี แล้วนำเอาพานดอกไม้ เครื่องอัฐบริขาร ยกใส่เสลี่ยงพร้อมทั้งฆ้องกลอง หรือเครื่องประโคมดนตรี แห่ไปอัญเชิญพระอุปคุตที่แม่น้ำมาไว้ที่หอ ตั้งถวายเครื่องอัฐบริขาร มีบาตร ผ้าไตร ตาลปัตร อาจารย์ผู้ประกอบพิธียกเครื่องบูชาท้าวทั้ง 4 ไปตั้งที่หอ แล้วกล่าวคำโอกาสราธนา จากนั้นยกเครื่องบูชาไปตั้งที่หอเทวบุตร 2 ตน คือปัชชุนนเทวบุตร และวลาหกเทวบุตร แล้วกล่าวคำโอกาสราธนา

หลังจากนั้นพระสงฆ์สวดมนต์บท นะโมเม, สัมพุทธคาถา, มหาสันติง, คาถาปลาช่อน, ทานวัง, บารมี 30 ทัศ และอุณหัสวิชัย โดยสวด 7 จบ เมื่อสวดจบ

อาจารย์โอกาสเวนทาน ถวายเครื่องไทยทานแด่พระสงฆ์ จากนั้นจึงประโคมเครื่องดนตรีอาราธนาพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานที่แท่นกลางสระ แล้วพระสงฆ์เทศน์ธรรมอ่านคัมภีร์ที่ชื่อ สาราภิริวิชานสูตร, ธรรมมัจฉาปลาช่อน, คาถาพัน, มโหสถ, และจักรวรรดิพญาคางคากรบบาป โดยเทศน์พร้อมกัน

เมื่อเทศน์ชุมนุมธรรมเสร็จแล้ว อาจารย์กล่าวคำยอคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล้วกล่าวคำโอกาสถวาย เทวดา อินทร์ พรหม เวสสุวรรณ พญาแถน นาค ครุฑ ปรไมยไอศวร กุมภัณฑ์ เจนเมือง คันธัพพะ ขอให้บันดาลให้น้ำฟ้าสายฝนตกลงมาตามความปรารถนาของชาวบ้านชาวเมือง เชื่อกันว่าเมื่อทำพิธีดังนี้แล้ว ฝนจะตกภายใน 3 วัน 7 วัน เมื่อสำเร็จตามความประสงค์แล้วให้อัญเชิญพระอุปคุตกลับไปส่งไว้ที่เดิมด้วย

ทานช้างเผือก การทานช้างเผือกเพื่อให้ฝนตก คงนำพิธีการมาจากชาดกเรื่องมหาชาติ เวสสันดรชาดก ตอนที่พระเวสสันดรทานช้างเผือกชื่อ ปัจจัยนาเคน ให้แก่พราหมณ์ 8 คน เมืองกลิงคราช เมื่อนำช้างไปถึงเมืองกลิงคราช ฝนก็ตกทำให้ความแห้งแล้งหมดไป อุปกรณ์ที่ใช้ มี

- รูปช้างเผือก สานด้วยไม้ไผ่ หุ้มด้วยกระดาษ ประดับตกแต่ง แล้วเอาผลน้ำเต้าที่ลงด้วยอักขระคาถาหัวใจช้างเผือก ว่า “กุญชรังณคุณัง วลคัชโช สัพพะเสฏฐัง ยังหังปะเทวสัง คะสันติ ปิยะลาภา สะทามะมะ” เป็นหัวใจของช้างใส่ในอกรูปช้างนั้น และยังเขียนภาษาบาลีติดที่ใดที่หนึ่งบนตัวช้าง ว่า “กาเย เกศา โลมา นขา ทันตา ตะโจ มังสัง” สมมุติว่าเป็นช้างปัจจัยนาเคน
- ตั้งหออุปคุต
- ฆ้องกลอง เครื่องดนตรี
- พานใส่ข้าวตอกดอกไม้
- น้ำส้มป่อย น้ำอบ น้ำหอม

- บาตร 4 ลูก
- พระพุทธรูป 1 องค์
- ปะรำพิธี
- แท่นวางพระพุทธรูป
- ต้นกล้วย ต้นอ้อย
- แท่นท้าวทั้ง 4
- ช่อช้าง 4 ผืน
- ตุง 4 ตัว
- ช่อเล็ก 300
- ตุงขนาดเล็ก จำนวน 300
- เครื่องไทยทาน จำนวน 13 สำรับ
- เครื่องครู มี เบี้ย 1,300 หมาก 1,300 ผ้าขาว 1 รำ ผ้าแดง 1 รำ หมาก 12 ขด และ 12 ก้อม พลู 12 สรวย(กรวย) เงิน 300 ข้าวเปลือกหมื่น ข้าวสารพัน กล้วยเครือ พร้าวเครือ
- คัมภีร์

การจัดเตรียมสถานที่ สถานที่ประกอบพิธีจัดไว้ 2 แห่ง คือที่ตั้งสมโภช และที่ทานช้างเผือก สถานที่ตั้งอบรมสมโภชนั้น ถ้าเป็นพิธีระดับเมือง จะตั้งที่ข่วงเมือง หรือที่ศาลาก้วานทาน ถ้าเป็นระดับท้องถิ่น ระดับตำบล หรือหมู่บ้าน ก็จะตั้งโรงพิธีที่ข่วงของหมู่บ้าน ส่วนสถานที่ทานช้างเผือก ให้ตั้งปะรำพิธีที่กลางทุ่งนา หรือเกาะดอนทราย ในปะรำพิธีตั้งแท่นฐานพระพุทธรูป ตั้งหออุปคุต ตั้งแท่นบูชาท้าวทั้ง 4 ปะรำพิธีล้อมด้วยราชวัตร ปักต้นกล้วย ต้นอ้อย ช่อน้อย ตุงไชย 4 มุมของราชวัตรปักด้วยช่อช้าง 4 ผืน ตุง 4 ตัว

พิธีกรรม วันแรกของการทำพิธี ให้นำรูปช้างเผือกไปตั้งที่ข่วงเมือง ถ้าเป็นหมู่บ้านก็เอาไปตั้งที่ข่วงหมู่บ้าน แล้วจึงสรงเสพด้วยดุริยดนตรี ชาวบ้านชาวเมืองจะโปรยด้วยข้าวตอกดอกไม้ ประพรมด้วยน้ำอบน้ำหอม เมื่อครบ 7 วันแล้วจึงตั้งขบวนแห่นำรูปช้างไปตั้งที่ปะรำพิธีที่เตรียมไว้กลางทุ่งนา ตั้งพระพุทธรูปที่แท่นกลางสระยกขันครูให้อาจารย์ผู้ประกอบพิธี เมื่อโยงขันครูแล้วอาจารย์ตั้งเครื่องและกล่าวคำโอกาสบูชาท้าวทั้ง 4 กล่าวคำอาราธนาพระอุปคุต ให้พระสงฆ์ พราหมณ์ 8 คน และชาวบ้านที่ไปร่วมพิธีเข้าไปรวมกันที่ปะรำพิธี อาจารย์นำไหว้พระ รับศีล พระสงฆ์สวดมนต์บทนะโมเม, สวดมนต์จอม, สัมพุทธคาถา, คาถาปลาช่อน, บารมี 30 ทัศ ให้สวด 7 จบ เมื่อสวดจบแล้วพระสงฆ์เทศน์อ่านคัมภีร์มหาชาติเวสสันดรชาดกกัณฑ์หิมพานต์ เมื่อจบการเทศน์ ถวายเครื่องไทยทานแด่พระสงฆ์ และให้ทานช้างเผือก 8 ตัวแก่พราหมณ์ยกเอาบาตร 4 ลูกที่ใส่น้ำส้มป่อย น้ำอบน้ำหอม ประพรมในบริเวณนั้นให้เปียกชุ่มทั้งคนและของในปะรำพิธี เมื่อได้กระทำพิธีดังนี้แล้วเชื่อว่าจะทำให้ฝนตกภายใน 3 วัน 7 วัน

ทานช้างเผือก (อีกตำราหนึ่ง)

มีอุปกรณ์ดังนี้

- รูปช้าง 1 เชือก
- ต้นกล้วย ต้นอ้อย
- ช่อน้อย
- ตุง ยาว 1 วา 2 ผืน
- สายสิญจน์
- แท่นวางพระพุทธรูป พร้อมทั้ง พระพุทธรูป
- หออุปคุต
- หออารักษ์บ้านเมือง

- แท่นท้าวทั้ง 4
- บาตร 4 ลูก ใส่น้ำส้มป่อย
- กระออม ใส่เครื่องหอม
- หอบูชาเทวบุตร 2 หอ

เตรียมสถานที่ กระทำพิธีที่ข่วงเมือง หรือข่วงหมู่บ้าน ตั้งเป็นปะรำโรงทาน ล้อมบริเวณที่จะตั้งช้างด้วยราชวัตร ฝังต้นกล้วยต้นอ้อย ประดับด้วยช่อน้อย ปักตุง 4 ตัวไว้ตามมุม นำรูปช้างตั้งไว้ในราชวัตร หันหน้าช้างไปทางทิศตะวันตก ทางด้านใต้ของช้างตั้งแท่นพระพุทธรูปหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทางด้านเหนือของช้าง ตั้งหออุปคุต หออารักษ์ แท่นบูชาท้าวทั้ง 4 หอปัชชุนนเทวบุตร หอวลาหกเทวบุตร ตั้งปะรำพิธีไม่ห่างจากที่ตั้งช้างมากนัก

พิธีกรรม เมื่อได้เวลาที่จะกระทำพิธี อาราธนาพระพุทธรูปตั้งบนแท่น หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก นิมนต์พระสงฆ์เข้านั่งอาสนะ ให้พราหมณ์ 8 คนที่จะมารับทาน และชาวบ้านชาวเมือง เข้านั่งในปะรำพิธี แล้วเอาสายสิญจน์เวียนรอบปะรำ คือให้ทุกคนอยู่ในวงล้อมสายสิญจน์ เอาสายสิญจน์ผูกคอรูปช้างแล้วทอดไปตามงวงต่อไปที่พราหมณ์ 8 คนจับสายสิญจน์ไว้

จากนั้นจึงไหว้พระ รับศีล อาจารย์ยกเครื่องไปบูชาและกล่าวคำอาราธนาท้าวทั้ง 4 กล่าวคำอาราธนาพระอุปคุต กล่าวคำเชิญอารักษ์บ้านเมือง กล่าวคำบูชาปัชชุนนเทวบุตร กล่าวคำบูชาวลาหกเทวบุตร ตั้งบาตร 4 ลูกพร้อมทั้งกระออมเครื่องหอมพระสงฆ์สวดมนต์ทังลำ เมื่อสวดจบอาจารย์กล่าวคำโอกาสเวนทานรูปช้างให้กับพราหมณ์ทั้ง 8 คน แล้วถวายเครื่องไทยธรรมแก่พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ พระสงฆ์ให้พร ต่อจากนั้นจึงนำน้ำส้มป่อยในบาตร 4 ลูก พร้อมเครื่องหอมประพรมให้เปียกชุ่มไปทั่วปะรำพิธี เมื่อได้กระทำพิธีดังนี้แล้ว เชื่อว่าฝนจะตกภายใน 3-7 วัน

ขอฝนด้วยรูปนาค การขอฝนนอกจากจะขอจากปัชชุนนเทวบุตร เทพเจ้าแห่งฝน และขอจากวลาหกเทวบุตรแห่งเมฆแล้ว ยังมีการขอจากพญานาค เพราะมีการเล่าต่อกันมาว่า ถ้าวันไหนเดือนใด พญานาคราชขึ้นมาจากเมืองนาค มาเล่นน้ำในสระใหญ่ในเมืองมนุษย์ วันนั้น เดือนนั้น ฝนจะตกลงมาอย่างหนัก ดังนั้นเมื่อเกิดฝนแล้งจึงได้ทำพิธีขอให้พญานาคขึ้นมาเล่นน้ำในสระใหญ่ เพื่อฝนจะได้ตก มีพิธีการดังนี้

เอาเครือเขา (เถาวัลย์) ที่มีเครือผ่านข้ามลำห้วยมาสานให้เป็นรูปนาค ให้ถูกลักษณะองค์ 8 แล้วประดับตกแต่งให้สวยงาม ถ้าเป็นพิธีระดับเมืองให้ตั้งหอที่ข่วงเวียงแล้วเอารูปนาคไปตั้งไว้ ณ ที่นั้น แต่งเครื่องบูชาพญานาคด้วยชิ้นปลาอาหาร พร้าว ตาล กล้วยอ้อย ข้าวสุก ข้าวสาร ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน เมื่อบูชาแล้วอาจารย์กล่าวคำโอกาสราธนา

คำโอกาสราธนาพญานาคราช

"สาธุ โอกาสะ ข้าแด่มหานาคราชเจ้าตนใหญ่ บัดนี้ผู้ข้าทังหลาย ก็มีใจใฝ่ใคร่ได้น้ำฟ้าสายฝนตกลงมาในเมืองคนมนุสสโลก ขอเจ้ากูจุ่งโผดเมตตาหื้อผู้ข้าทังหลายได้ไถนา ปลูกข้าว หื้อของปลูกเล่าชื่นบาน ทังพร้าว ตาล หมากพลู กล้วยอ้อย แตงเต้าข้าวสาลี หื้อแตกงอกออกบานงาม เป็นลูกดกหนา หื้อได้กินทานค้ำชูศาสนาหน่อพระเมตไตรยเจ้าฟ้า อันจักลงมาเป็นพระภายหน้า ก็ยังไกลเมินมาก ขอหื้อได้อุปัฏฐากรูปพระพุทธสากยะมุนี พระโคตมเจ้า ใสบ่เส้าหื้อรุ่งเรืองงาม ขอหื้อเจ้ากูเอาหมู่ยสบริวารขึ้นมาเล่นมหาสระหนองใหญ่ หื้อเมฆไหลหลั่งลงมา หื้อผู้ข้าทังหลายได้ ไถนา ปลูกข้าวค้ำศาสนาพระเจ้าลำดับมาแต่เค้าแต่ปฐมกัป ลำดับมารอดเช่นพระเจ้า กกุสันธะโกนาคมนะ กัสสปะ ตราบเถิงพระโคตมเจ้า เจ้ากูก็ยังบ่สละละไว้หื้อเปล่า เจ้ากูเทียนย่อมขึ้นเล่นมหาสระหนองใหญ่หื้อฝนตก น้ำนอง มาบัดนี้ผู้ข้าทังหลาย หมายมีเจ้าบ้านเจ้าเมืองที่นี้ ก็ขอบูชาสรีระรูปเจ้า มีทังข้าวต้ม ข้าวหนม ของอุดมเครื่องมีบ่น้อยพร้าวตาล กล้วยอ้อย ข้าวตอกดอกไม้ บุปผาลาชา ทังโภชนา คิลาจาร สัพพะอาหารมี

พร่ำพร้อม ผู้ข้าทังหลายหากยกยื่นน้อมยอถวายกับด้วยเจ้า มีทังข้าวน้ำโภชนะอาหาร ของสนิทเชียงคราน แล้วผู้ข้าทังหลายก็ขออังคราสราธนายังมหานาคราชเจ้าตนใหญ่ จุ่งจักมีใจใฝ่ขุณณา ทังปริวาราหมู่ชุมแห่งเจ้า จุ่งจักมารับเอาแล้ว ขอหื้อห่าฝนแก้วไหลหลั่งถั่งตกลงมา หื้อชุ่มบ้านเย็นเมืองแห่งผู้ข้าทังหลายแด่เทอะ”

เมื่อกล่าวคำโอกาสแล้ว ให้ตีฆ้องกลอง ฆ้องขุม อุ่มงันสรงเสพ แห่แหนให้ครบ 7 วัน เชื่อว่าฝนจะตกลงมา เมื่อครบ 7 วันแล้วฝนยังไม่ตก ให้ตั้งเครื่องบูชาท้าวทั้ง 4 ตั้งเครื่องบูชาปัชชุนนเทวบุตร และวลาหกเทวบุตร อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงแห่เอารูปนาคไปแช่น้ำให้เปียก แล้วแห่กลับมาตั้งในหอที่เดิม ทำอย่างนี้จะทำให้ฝนตกไหลหลั่งลงมา

ขอฝนจากขุนห้วย ขุนห้วยคือสถานที่ที่เป็นต้นน้ำลำธาร ขุนห้วยแต่ละแห่งแต่ละที่ย่อมจะมีผี หรือเทวดารักษาดูแล การนับถือผีขุนห้วย หรือผีขุนน้ำ ชาวลัวะได้กระทำสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันเพราะเชื่อว่าผีขุนห้วย ผีขุนน้ำ เป็นผู้คอยกักน้ำปล่อยน้ำลงมาจากภูเขา ไหลลงสู่แม่น้ำ ลำเหมือง ให้ชาวบ้านชาวเมืองได้ใช้น้ำทำการเกษตร พิธีมีดังนี้

เมื่อถึงเดือน 9 เหนือ ถ้าฝนยังไม่ตก อาจจะเกิดภาวะฝนแล้ง ให้ชาวบ้านชาวเมืองทำสะตวงหยวกกล้วย 1 อัน กั้นเป็น 4 ห้อง แต่ละห้องใส่ ข้าว อาหาร ลูกส้มลูกหวาน แกงส้ม แกงหวาน พร้าว ตาล กล้วย อ้อย หมาก เหมี้ยง บุหรี่ ข้าวหนม ข้าวต้ม อย่างละ 4 ชิ้น เรียกว่าสะตวงเครื่อง 4 ช่อขาว 4 ฉัตรสีขาว 4 รูปปั้นผู้ชายสีขาว 2 คน รูปผู้หญิงสีขาว 2 คน หอกไม้สีขาว 4 ดาบไม้สีขาว 4 ทุกอย่างใส่ในสะตวง

ไปสร้างหอที่ขุนน้ำ 1 หอ มุงด้วยใบคา แต่ให้มุงกลับ คือเอาด้านปลายขึ้นข้างบน ทำรูปช้างเผือก 1 ตัว ผูกไว้กับเสาหลักที่หน้าหอข้างล่าง จากนั้นนำสะตวงไปตั้งบูชาที่หน้าหอนั้น แล้วเอาข้าวเหนียวปั้นเป็นรูปหมา 4 ตัวมี สีดำ สีแดง สีเขียว และสีขาว เมื่อยกของไปตั้งตรงหน้าหอแล้ว ให้นำรูปหมา 4 ตัว พร้อมด้วยเหล้า 1 พัน เป็นเครื่องเลี้ยงผีขุนห้วย เมื่อทำดังนี้แล้ว เชื่อว่าฝนจะตกภายใน 7 วัน

ส่งสะตวงขอให้ฝนตก พิธีส่งสะตวงนี้ ให้กระทำที่บ้านเจ้าเมือง โดยทำสะตวงหยวกกล้วย 4 อัน ใส่ด้วยข้าว อาหาร หมาก เหมี้ยง บุหรี่ พร้าว ตาล กล้วย อ้อย ข้าวต้ม ข้าวหนม ช่อขาว อย่างละ 4 ชิ้น เรียกว่า สะตวงเครื่อง 4 แล้วให้ปั้นรูปคนสีขาว ใส่สะตวงละ 2 คือรูปผู้ชาย 1 รูปผู้หญิง 1

เมื่อแต่งดาสะตวงเรียบร้อยแล้วให้ไปนิมนต์พระสงฆ์ 4 รูปมาสวดกรรมวาจา เมื่อจบแล้วยกสะตวงออกไปวางทั้ง 4 ทิศ เมื่อกระทำดังนี้ฝนก็ตกลงมา บ้านเมืองก็จะอยู่สุข

พิธี 2 อย่างนี้ คือการขอฝนจากผีขุนห้วย และการขอด้วยการส่งสะตวง ได้เคยทำมาแล้ว ที่เกิดภัยแห้งแล้งในเชียงตุง หลังจากได้กระทำพิธีแล้ว เกิดฝนตก ชาวบ้านชาวเมืองจึงได้ทำไร่นา อยู่เย็นเป็นสุข

บูชาแถน ขอให้ฝนตก แถน ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่เชื่อกันว่าเป็นเจ้าแห่งน้ำฟ้าสายฝน และจะเป็นผู้ที่บันดาลให้ฝนตกได้ ดังนั้นจึงมีการขอฝนจากพญาแถน พิธีนี้ทำทั้งระดับเมือง และระดับตำบล หมู่บ้าน โดยมากจะมีพระสงฆ์เป็นผู้นำ เป็นผู้ริเริ่มให้ชาวบ้านทำ มีพิธีกรรมดังต่อไปนี้

ให้ทำสะตวงหยวกกล้วย 1 อัน ใส่แกงส้ม แกงหวาน ข้าวต้ม ข้าวหนม ลูกส้มของหวาน หมากพลู กล้วย อ้อย ข้าวตอก ดอกไม้ ช่อ ใส่สะตวงละ 4 ชิ้น เรียกว่าสะตวงเครื่อง 4

ให้ตั้งหอบูชาขึ้น 1 หอ แล้วนำสะตวงไปตั้งไว้บนหอนั้น แล้วจุดธูปจุดเทียนบูชา ให้อาจารย์กล่าวคำโอกาสราธนา

คำโอกาสบูชาพญาแถน

“โกนโต เถน เทวราชา ดูราเจ้าพญาแถนตนประเสริฐ อันเป็นตนทิพย์เกิดเมืองบน อันเป็นเจ้าแก่น้ำฟ้าและสายฝน บัดนี้มนุสสโลกเมืองคน ก็เป็นอันแห้งแล้งหาน้ำฟ้าและสายฝนอันจักตกลงมาชุ่มบ้านเย็นเมืองก็หาบได้ เหตุนั้น ผู้ข้าทั้งหลาย

ทังภายในและภายนอก ภายในหมายมี สวาธุเจ้าวัด.......เป็นเค้า และพระสังฆเจ้าทังหลาย ชุวัดวาอาราม หนภายนอกหมายมี อัครมหาเสนาอามาตย์ และไพร่ราษฎร์ ทั้งมวล ก็จิ่งมาร่ำเพิงเถิงคุณแห่งพญาแถนเจ้า อันมีอิทธิฤทธีอานุภาพ อันรักษายังน้ำฟ้าสายฝน ก็จิ่งจักได้สนงขงขวาย ตกแต่งแปลงน้อมนำมายังข้าวน้ำโภชนะอาหาร และข้าวต้มข้าวหนม ลูกส้มของหวาน พร้าวตาล กล้วยอ้อย หมาก เหมี้ยงพลูยา คิลานะปัจจัย ข้าวตอก ดอกไม้ ลำเทียนทังมวล มาตระหมวนไว้ในปราสาทราชมณเฑียร เพื่อจักถวายสักการบูชายังพญาแถนเจ้าตนประเสริฐ ขอจุ่งบังเกิด ยังจิตใจอันอินดูขุณณายังผู้ข้าทังหลาย ขออัญเชิญเสด็จลีลา ลงมารับเอายังเครื่องกรียาบูชาสักการะหลายมวลฝูงนี้ แล้วขอเจ้าข้าทังหลายตนประเสริฐ จุ่งบังเกิดหื้อตกลงมายังห่าฝนชลเมฆะธาราอันใหญ่ หื้อสมตามคำมักใฝ่ปรารถนาแห่งผู้ข้าทังหลาย ชุผู้ชุคนเที่ยงแท้ดีหลีเทอะ”

แห่มอมขอฝน มอม หรือที่บางคนเรียก สิงห์มอม มอมเป็นสัตว์ป่าหิมพานต์ ลักษณะทั่วไปคล้ายกับลูกเสือหรือลูกสิงห์โต แต่ก็มีส่วนที่คล้ายแมวอยู่มาก การแห่มอมเพื่อขอให้ฝนตกนั้นคงเพราะมอมเป็นสัตว์ที่เกี่ยวพันกับเทวดาปัชชุนนะ กล่าวคือเป็นพาหนะของปัชชุนนเทวบุตร ดังจะเห็นได้จากภาพแกะสลักบานประตูหน้าต่างของโบสถ์วิหารและรูปปูนปั้นซุ้มประตูโบสถ์วิหารหลายแห่งมีรูปเทวดายืนบนหลังมอม หรือยืนเอาเท้าข้างหนึ่งเหยียบลงบนหัวหรือหลังของมอม เมื่อเป็นดังนี้ภาพเทวดานั้นคงหมายถึงเทวดาที่ชื่อปัชชุนนะ การที่นำเอารูปเทวดาองค์นี้มาแกะมาปั้นไว้ เพื่อความเป็นสิริมงคลแสดงถึงความชุ่มฉ่ำด้วยน้ำฟ้าสายฝน การที่ขอฝนต่อเทวดาปัชชุนนะโดยผ่านทางมอม ก็เป็นอีกวิธีหนึ่ง มอมผู้รับใช้ก็จะนำความเดือดร้อนและการขอของมนุษย์ไปรายงานให้แก่ผู้เป็นนายทราบ และจะได้บันดาลให้ฝนตกตามต้องการ

มอมที่ใช้แห่ขอฝนแกะสลักด้วยไม้ ส่วนใหญ่เป็นไม้สัก ลงรักทาชาด มีอยู่ตามวัดเกือบทุกวัด ตั้งอยู่ตามฐานล่างของแท่นแก้วในวิหาร หรือตั้งอยู่ตามโขงของเจดีย์

มอมที่ทำขึ้นด้วยไม้เท่าที่เคยเห็นมีหลายขนาด ตั้งแต่ขนาดเท่ากับแมวตัวเล็กๆ จนถึงแมวตัวใหญ่สุด

เมื่อถึงเดือน 8 เดือน 9 เดือน 10 ซึ่งเป็นต้นฤดูการทำนา ถ้าฝนยังไม่ตกจนเกิดภาวะแห้งแล้งผิดปกติ ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านจะชักชวนชาวบ้านทำคันหาม หรือเสลี่ยง มีลักษณะคล้ายครัวทานหรือซองอ้อย แล้วนำมอมไม้ตั้งไว้ตรงกลาง จุดธูปจุดเทียนรอบเสลี่ยง ชาวบ้านที่จะร่วมขบวนแห่มอมส่วนมากจะเป็นผู้ชาย บางคนใช้มินหม้อทาหน้าเป็นดั่งตัวตลก บางคนจะนำผ้าซิ่นของผู้หญิงมานุ่ง มีการแห่ด้วยฆ้องกลองเล็กที่เรียกว่า ฆ้องกลองมองซิงมอง ขบวนแห่จะเริ่มจากในวัดออกไปตามถนนภายในหมู่บ้าน จากหัวบ้านล่องไปหางบ้าน ระหว่างที่แห่ไปนั้นจะมีคนประพรมน้ำให้ตกไปที่คานหามมอมและตกใส่ขบวนตลอดทาง ชาวบ้านที่ไม่ได้ร่วมขบวนก็จะคอยดักดูตามทาง เชื่อว่าได้กระทำดังนี้แล้วเทวดาจะร้อนใจ และบันดาลให้ฝนตกลงมา

สมัยต่อมา ตัวมอมที่เป็นไม้สูญหายไป เนื่องจากถูกไฟไหม้ไปบ้าง หรือมีคนที่หาซื้อวัตถุโบราณหลอกซื้อไปจากเณรบ้าง มอมไม้จึงหายไปจากวัด ฝ่ายชาวบ้านเมื่อจะทำพิธีขอฝนจึงใช้แมวมาแห่แทนมอม โดยการจับแมวมาแต่งหน้าทาปาก นุ่งเสื้อนุ่งผ้าให้แมว แต่การที่จะให้แมวอยู่นิ่งๆ นั้นยากจึงต้องขังแมวในกรง เอากรงใส่บนคานหามอีกทีหนึ่ง แล้วจึงแห่เหมือนกับการแห่มอม เมื่อแห่ไปแมวก็ดิ้นหาทางออกคงเป็นเพราะตื่นคนและฆ้องกลองนั่นเอง

คำโอกาสราธนาท้าวทั้ง 4 ในพิธีขอฝน

“โกนโต เทวสังขาโย	ดูราเทพยดาเจ้าทังหลายมวลหมู่
อันอยู่เฝ้ารักษา	ยังอาวาสรักขาที่นี้
รักษาอาณารัฐไร่นา	คามเขตบ้านเมืองทังมวล เป็นเค้า
ขอจุ่งหื้อมีโสมนัสสาหลิ่งน้อม	พร้อมยินดีเซิ่งผู้ข้าทังหลาย
ชุตนชุพระองค์	แท้ดีหลี

ทีนี้ผู้ข้าขออัญเชิญ ยังเทวราชาตนองอาจ
อันเป็นเจ้าแก่มนุสสชาติทั่วสันฐาน คือว่าพญาอินทร์ตนเชียงครานใสสวะสวาด
อันอยู่ปราสาทแก้ว ในตาวติงสา
เจ้ากูหากเป็นเทวราชาตนวิเศษ อันทรงทิพพเนตรพันตา
ผู้ข้าทั้งหลายขออัญเชิญยัง ท้าวธตรฐาตนองอาจ
อันเป็นเจ้าแก่คันธัพพราช ในปุริมทิสา
ผู้ข้าทั้งหลายจักขออัญเชิญยัง ท้าววิรุฬหะตนสักสวาดยศเจ้าปราบอาณา
ตนเป็นเจ้าแก่กุมภัณฑ์มวลหมู่ อันตั้งอยู่ในทักขิณทิสา
ผู้ข้าทั้งหลายขออัญเชิญยัง ท้าววิรูปักขะตนวิเศษ
อันเป็นเจ้านาครัฐประเทศ อันอยู่ในด้าวเขตปัจฉิมทิสา
ผู้ข้าทั้งหลายขออัญเชิญยัง ท้าวกุเวรตนองอาจ
อันเสวยราชย์ยังทิสาอุตรา ตนเป็นใหญ่แก่ยักขาตนแก่กล้า
ผู้ข้าทั้งหลายขออัญเชิญเจ้าทั้งหลาย จุ่งมารับเอายังบุปผาลาชาดวงดอก
ข้าวตอกดอกไม้อันผู้ข้าทั้งหลาย หากแต่งตั้งไว้บูชา
ทั้งโภชนะอาหารข้าวต้มข้าวหนม หมากพลู กล้วยอ้อย และของหวาน
พร้าวตาลกองไขว่ สัพพะเครื่องใส่พร้อมบัวระมวล
ขอเจ้าทั้งหลายจุ่งจักมามวลหมู่ มารับเอายังเครื่องกรียาบูชาสักการะ
แห่งผู้ข้าทั้งหลายแล้วขอจุ่งจัก สังพิพักรักษายังผู้ข้า
แล้วขอหื้อได้ร่ำงับดับหายเสีย ยังภัยอุบาทว์ กังวลอนตรายทั้งหลาย
แล้วขออัญเชิญเจ้ากูทั้งหลาย จุ่งควี่ไขยังท้างมายังห่าฝนชลเมฆอันใหญ่
ไหลหลั่งถั่งตกลงมา หื้อสมดั่งคำมักคำปรารถนาแห่งผู้ข้าทั้งหลาย
แล้วจุ่งหื้อผู้ข้าทั้งหลายมวลหมู่ เอากันตั้งอยู่สถิตเสถียร
เทียรฆายาทิวุฒิหมั้นยืนยาวไปไจ้ ๆ แก่ผู้ข้าทั้งหลาย
ทั้งภายในและภายนอก ชุตนชุองค์ชุผู้ชุคนเที่ยงแท้ดีหลี

ทีนี้ผู้ข้าทังหลายจักขออัญเชิญยัง
เป็นที่ทรงยังสัพพะสัตว์
ปางเมื่อพระสัตถาตนเป็นครู
ที่นั้นแท่นแก้วบัลลังก์การอันประเสริฐ
ยามนั้นพญามารตนใจกล้า
ว่าแท่นแก้วอันนี้เป็นของเรา
ที่นั้นพระมุนีระลึกถึง
แม่ธรณีเป็นสากสีก็บันดาลอดบ่ได้
พระแก้วแก่นไท้ยอดโคดม
ทีนี้ก็เป็นสมัยกาลปางใหญ่
เหตุดั่งอั้นผู้ข้าทังหลายขออัญเชิญ
อันเป็นทิพพชาติชุตน
ทังพญาปลาหลวงอันชื่อว่าอานน
ทังพญาปลาหลวงตัวใหญ่โทนฆะ
เจ้าทังหลายก็ย่อมเกิดมา
ขอเจ้าทอดตีหาง สึดๆ สึกๆ
หื้อเป็นมหาเมฆะธาราไหลหลั่ง
ขอหื้อเป็นน้ำฟ้าสายฝน
ขอหื้อผู้ข้าทังหลายได้เถิงสุข
ชุผู้น้อยใหญ่ชุคิงคน
จุ่งหื้อได้เถิงสุขอยู่สบาย
พุทโธหิ พุทธเต เชนะ
ธัมโมหิ ธัมมะเตเชนะ
สังโฆหิ สังฆะเตเชนะ
(ให้กล่าว 3 จบ)

นางธรณีศรีนุชนาถมีนามชาติว่าพระบันดาล
เกิดกับตามจารีตหมั้นทักขิโณ
ได้เถิงแล้วยังผญาแก้วยอดใยญาณ
พ้อยกับเกิดรับเอาองค์
เถียงตอบท้าลู่ชิงเอา
ท่านจุ่งกลับหลีกย้ายเจียรจากหนี
บารมีสามสิบทัศอันพระได้สร้างมามากนมนาน
จิ่งออกมาปรากฏในที่ใกล้
ลูบน้ำผมแผ่ผะผายลุกหลั่งท่วมหมู่พลมาร
คือว่าแม่น้ำใคร่แห้งขาดสายฝน
พญานาคราชาฝูงสวะสวาด
ผับสากลทั่วพื้นสมุทรสาคร
ทอดตัวตนนอนภายต่ำใต้เขาสิเนโร
ชื่อมีคละมหามีคละ
เป็นมังคละในทวีปทังสี่ทั้งจักรวาล
เสิดเสิก เล่นแม่น้ำคงคา
ถั่งขึ้นเป็นห่าฝนมารอดเมืองคน
ตกอาบย้อยชุ่มเย็นเมือง
พ้นจากทุกข์อยู่ตามเพิงใจ
ฝูงภัยและกังวล สัพพะเคราะห์จุ่งกลับหาย
ทังหนุ่มเฒ่าเพิ่งบุญเจ้าหากรักษ์แด่ทะหวัน
อันตรายาปิวินาสันตุ อะเสสะโต
อันตราโย ปิวินาสันตุ อะเสสะโต
อันตรายา ปิวินาสันตุ อะเสสะโต”

คำโอกาสราธนาพระอุปคุตในพิธีขอฝน

"อุปคุตโต มหาเถโร สัมพุทเธ วิญาณกะโต มารัญจะ มาพะลัญจะ ทัมมิสัตโต อนาคะเต อุปคุตตัง มหาเถรัง มะหิทะยิกัง ยังยัง อุปคุตทะวัง ชาตัง วิธังเสตัง อุปคุตตัง ตินาเมติ

โอกาส ภันเต ข้าแด่มหาอุปคุตเถรเจ้า ตนมีปัญญาทิคุณ สีลาทิคุณ อันล้ำเลิศ เป็นอรหันตาตนประเสริฐ อันอยู่รักษายังโลกและศาสนา ตราบ 5000 พระวัสสา ในคราภาละบัดนี้ รัฐสถานบ้านเมืองแห่งผู้ข้าทังหลาย และพุทธศาสนาแห่งผู้ข้าทังหลาย ก็เป็นอันแห้งแล้ง ขาดจากน้ำฟ้าสายฝน คนทังหลายก็บ่ได้เยียะไร่ไถนา มีข้าวกล้าเหี่ยวแห้งบังเกิดเป็นทุพภิกขภัย อันอยากน้ำกั้นข้าวและมีมารปักขะมารทังหลายมาเบียดเบียนย่ำค่ำรามหื้อลำบากผาญใจ เป็นพยาธิโรคา เจ็บไหม้ไข้หนาว ผีฮ่าผีเกนมาบีบเบียน แก่สัตว์และคนทังหลายอยู่บ่ได้ขาดสาย บัดนี้ผู้ข้าทังหลาย มีทังภายในและภายนอก ภายในหมายมี มหาสวาธุเจ้าวัด...... เป็นเค้า พระสังฆเจ้าชุวัดวาอารามทังมวลชุตนหนภายนอกหมายมี มหาราชตนเสวยราชการบ้านเมืองทังมวล ชุผู้น้อยใหญ่หญิงชาย ก็มีความเดือดเนื้อร้อนใจ จิ่งมีเจตนาศรัทธาเฉพาะอาศัยเซิ่งบุญแห่งมหาอุปคุตเถร เป็นที่จั้งที่เพิ่ง ว่าสันนี้แท้ดีหลี จิ่งมีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ทังในเวียงนอกเวียง และบ้านนอกขอกนิคมทังมวล ก็จิ่งได้สนงขงขวาย ตกแต่งแปลงน้อมนำมายังปรมมิสปูชาทังหลาย หมายมีสุคันธบุปผาลาชา ข้าวตอกดอกไม้และประทีปเผิ้งเปลวไฟมาเจาะตามบูชา มีทังบาตร และผ้าเครื่องหลวง และน้ำต้น ขันหมาก ขันข้าวโภชนะอาหาร หมากเหมี้ยงพลูยาคิลานะปัจจัยทังมวลฝูงนี้ ขออังคาสราธนานิมนต์ยังพระมหาอุปคุตเถรเจ้าตนประเสริฐจุ่งมีธัมมะเมตตาอินดูขุณณา ยังผู้ข้าทังหลาย แล้วจุ่งเสด็จยาตราออกมาจากวิมานกุฏีวิหาร พื้นท้องมหาสมุทรแล้ว จุ่งมาสถิตสำราญอยู่ในคันธกุฏี อันตั้งไว้ในวัดวาอารามสันฐานที่นี้ ขอจุ่งปฏิคคหะรับเอายังเครื่องกรียาปูชาแห่งผู้ข้าทังหลาย แล้วขอเจ้ากูตนประเสริฐ จุ่งจักหื้อห้ามเสียหมู่ปักขะมาร ภัยอนตรายทังหลาย แล้วขอจุ่งหื้อวางลงยังห่าฝนชลเมฆธาราไหลหลั่งถั่งตกลงมา หื้อชุ่มบ้านเย็นเมือง อย่าหื้อฉิบหายตายเสีย

ยังพิชชะข้าวกล้าไร่นาทังมวล และพิชชะของปลูกลูกไม้ทังมวล ขอหื้อบัวระมวล พ่ำเพงด้วยน้ำฟ้าสายฝน ไร่นา ข้าวกล้า เครื่องโภชนะอาหาร พริกเกลือ หมากเหมี้ยงพลูยา และเงินคำสัมปัตติทังมวล ชุเยื่องชุประการ แล้วขอจุ่งหื้อผู้ข้าทังหลาย ได้อยู่สัพพะสวัสดี มีสุขไปชุวันชุยาม หื้อยุท่างได้พ่ำเพงบุญ จำศีลกินทาน ค้ำชูศาสนาแห่งพระพุทธเจ้า ตราบเสี้ยงจิรกาล ยาวนานมากนักหนา จุ่งจักมีเที่ยงแท้ดีหลี จิงทะหวัน”

บทสรุป

คำว่า "ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา" เป็นคำพูดของคนโบราณ เป็นภาพสะท้อนถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนในล้านนาครั้งอดีต และมองเห็นว่าชาวลัวะกับชาวไทอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบ โดยงานหลักของทั้ง 2 ฝ่าย คือการปลูกข้าว ชาวลัวะอาศัยอยู่ในพื้นที่บนภูเขาหรือเชิงดอย ทำไร่ข้าวและไร่พืชผลทางเกษตรกรรมส่วนคนไทอาศัยอยู่บนพื้นราบ ทำนาข้าวและทำสวนพืชผล

เมื่อคนที่อยู่พื้นราบและอยู่บนดอย ทำไร่และทำนาตามปกติ ทางรัฐก็เก็บภาษีเก็บส่วยได้ตามเป้าหมาย บ้านเมืองก็มีเศรษฐกิจดี แต่ถ้าประชาชนทั้งบนดอยและพื้นราบไม่มีโอกาสดีในการทำไร่ทำนา รายได้ของรัฐไม่ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย สถานะของบ้านเมืองก็อ่อนแอ เช่น ในภาวะที่บ้านเมืองเกิดศึกสงคราม ประชาชนก็จะพากันหนีเข้าป่าเข้าดง เมื่อข้าศึกกลับไป ผู้ปกครองบ้านเมืองก็จะประกาศให้ชาวเมืองกลับมาทำไร่ทำนาดังเดิม ดังคำที่พระเจ้ากาวิละเคยประกาศให้ชาวเมืองกลับมาหาบ้านเมืองว่า "ลัวะก็หื้อมาเยียะไร่ ไทก็หื้อมาใส่นา"

การทำไร่ข้าวของลัวะก็ดี การทำนาของคนไทก็ดี ย่อมมีหลักมีตำรามีประเพณีเป็นรีตรอยที่คนโบราณเชื่อและถือเป็นแนวทางปฏิบัติต่อกันมา ปัจจุบันโลกได้เปลี่ยนไปมาก ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเจริญ ประเพณีการทำไร่ทำนาจึงเปลี่ยนไป

หนังสือเล่มนี้จึงกล่าวถึงประเพณี ความเชื่อ ในการทำไร่ทำนาเมื่อครั้งอดีต ซึ่งส่วนใหญ่จะไม่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน มีบางส่วนเท่านั้นที่ยังคงอยู่ให้เห็นตามชนบท

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น(ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่)

- พับสาเรื่อง **เวนทานข้าวพระเจ้าใหม่** ฉบับวัดศรีสองเมือง ต.ไชยสถาน อ.สารภี จ.เชียงใหม่
- พับสาเรื่อง **เวนทานข้าวพระเจ้า** ฉบับของนายอ้าย เกษปัญญา อดีตกำนันตำบลป่าบง อ.สารภี จ.เชียงใหม่
- ภาพถ่ายพับสาเรื่อง **สืบชะตาข้าว** ของสถาบันราชภัฏเชียงราย จ.เชียงราย
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **ชนวนโหรา** ฉบับวัดศรีสองเมือง ต.ไชยสถาน อ.สารภี จ.เชียงใหม่
- พับสาเรื่อง **การหาวัน** ฉบับวัดศรีสองเมือง ต.ไชยสถาน อ.สารภี จ.เชียงใหม่
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **ตำนานโบราณจารีตประเพณีสืบชะตาเมืองพิงเชียงใหม่** ฉบับวัดม่วงชุม อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ รหัส 83.120.010.004
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **สู่ขวัญข้าว** ฉบับวัดสถารศ อ.เมือง จ.น่าน ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ รหัส 82.108.11.047
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **กฎหมายมังราย คำฟู ก๊อนา แสนเมืองมา ศรีโศกราช** ฉบับวัดไม้งามหลวง อ.เมือง จ.ตาก ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ รหัส 81.096.03.020
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **รีตคลองทั้งมวล** ฉบับวัดชัยมงคล ต.แม่ตื่น อ.อมก๋อย จ.เชียงใหม่
- พับสาเรื่อง **เรียกขวัญข้าว** ฉบับวัดศรีสองเมือง ต.ไชยสถาน อ.สารภี จ.เชียงใหม่

- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **เรียกขวัญข้าว ขวัญควาย** ฉบับวัดชมพูหลวง ต.ชมพู อ.เมือง จ.ลำปาง
- พับสาเรื่อง **ประวัติศาสตร์คลองเมืองเชียงใหม่** ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ รหัส 79.028.05.002
- คัมภีร์ใบลานเรื่อง **พื้นเมืองเชียงราย เชียงแสน** ฉบับวัดเมธังกราวาส อ.เมือง จ.แพร่ ไมโคร์ฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ รหัส 81.088.05.082
- เอกสารจากคลังข้อมูลจารึกล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
  - จารึก 1.1.1.1 อารามศรีเกิด 2033 / 1490
  - จารึก 1.2.1.1 จุลคีรี 2097 / 1554
  - จารึก 1.4.1.1 วัดพูขิง 2030 /1488
  - จารึก 1.5.1.1 วัดกวาง 2033 / 1491 (1)
  - จารึก 1.5.1.1 วัดกวาง 2033 / 1491 (2)
  - จารึก 1.5.1.1 วัดหมื่นลอ 2040 / 1497
  - จารึก 1.5.1.1 วัดลี 2038 / 1495
  - จารึก 1.7.1.1 วัดพระเกิด 2043 / 1500

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

- คณะกรรมการค้นคว้าวิจัยประวัติพระธาตุดอยตุง **ประวัติพระธาตุดอยตุง** กรุงเทพฯ 2536
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา **ลัวะเมืองน่าน** กรุงเทพฯ 2530
- ธีรศักดิ์ วงศ์คำแน่น / นิรันดร์ ยงไสว **เทคนิควิทยาพื้นบ้านล้านนา** เชียงใหม่ 2541
- บุญคิด วัชรศาสตร์ **อานิสงส์ทานข้าวใหม่** เชียงใหม่ (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์)

- บุญคิด วัชรศาสตร์ (ปริวรรต) **ทานดอยข้าวเปลือกข้าวสาร** เชียงใหม่ (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์)
- บุญคิด วัชรศาสตร์ **มัจฉาพระยาปลาช่อน** เชียงใหม่ (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์)
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี **ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง** กรุงเทพฯ 2539
- มณี พยอมยงค์, ศาสตราจารย์ **ประเพณี 12 เดือน** เชียงใหม่ 2537
- สงวน โชติสุขรัตน์ **ประเพณีไทยภาคเหนือ** กรุงเทพฯ 2509
- สงวน โชติสุรัตน์ (เรียบเรียง) **ประเพณีไทยภาคเหนือ** กรุงเทพฯ 2512
- สรัสวดี อ๋องสกุล **ประวัติศาสตร์ล้านนา** กรุงเทพฯ 2529
- สุเทพ สุนทรเภสัช **สังคมและวัฒนธรรมลานนาไทย** เชียงใหม่ 2513
- หลวงสารสิทธิ์ประกาศ (พร อยู่หุ่น) **ประเพณีลัวะ** ศิลปากร (4.5) 2504 หน้า 63-68
- ฮันส์ เพนธ์ **ประวัติความเป็นมาของล้านนาไทย** เชียงใหม่ 2526

อภิธานศัพท์

กระออม = กระปุก
แก่เหมือง แก่ฝาย = หัวหน้าเหมืองฝาย
โกนา = วัว

ข่วงบ้าน = ลานบ้าน
ข่วงเมือง = สนามหลวง
ข้าวก่ำ = ข้าวเหนียวดำ
ข้าวแฮก = พิธีปลูกต้นข้าว 16 กอ เพื่อเอาฤกษ์มงคล
โขด = โกรธ

ควัก = กระทง
ควายเฝิกเก่า = ควายที่เคยฝึกมานาน
ควี่ไข = แง้ม เปิด
ค้างข้าวแฮก = ร้านและอุปกรณ์ในการทำพิธีบูชาผีเสื้อนา
คำอะห่อย = คำหวาน
ค่ำเข = เบียดเบียน ทรมาน
ค่ำราม = เบียดเบียน ข่มเหง
เค้าไม้ = โคนไม้ ต้นไม้
แคง = ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ มีขนาดเล็กสำหรับตวงข้าวสาร 1 แคง ประมาณ 1.5 ลิตร
ไคว่ผับ ผับไคว่ = ทั่วถึง

ฆ้องขุม = ฆ้องกบ ?

งามสะพู่ = งามระหง

จกข้าว = ตักข้าว คดข้าว
เจาะตาม = จุดไฟ
เจี้ย = ประเพณีเดิม
โจ้ = คล้ายไม้พายเรือ แต่เจาะด้านหนึ่งคล้ายกับ "ผาก"

ช่อ = ธงสามเหลี่ยม
ช่อช้าง = ธงสามเหลี่ยม ขนาดใหญ่
ช้อง = ปิ่นปักผม
ชุเยื่อง = ทุกอย่าง
เชา (ออกเสียง เจา) = คล้ายจอบ แต่มีขนาดเล็กกว่า
เชา = ภาษีที่ดิน
เชียงคราน = ละเอียด ประณีต ดีงาม
แชบ (ออกเสียง แจ้บ) = ฉลาด เก่ง ว่องไว

ซิมนา = ปลูกซ่อม

ด่าหย้อ = ด่าเสียดสี
ดีหลี = คำลงท้ายประโยค = ดีจริงๆ
เดือนยี่เป็ง = วันเพ็ญเดือน 12

ตกพุ่น = แบ่งเป็นส่วน เป็นกองๆ
ตองตึง = ใบพลวง
ต๋าง = เครื่องตวง สานด้วยไม้ไผ่ 1 ต๋าง ประมาณ 1.5 ถัง

ตากล้า = แปลงดินสำหรับหว่านเมล็ดข้าวเปลือก
ตาลาง = บริเวณที่เตียนโล่งสำหรับกองข้าวเปลือก
ตาวข้าว = คัดเมล็ดข้าว
ตาแสง = สานด้วยตอกไม้ไผ่
ตาแหลว = เฉลว
ตื่นท้วง = ดิ้น ขยับตัว
ตุงไชย = ธงปฏาก
ตูบยาม = กระต้อบที่พักคนเฝ้าเวรยาม

ถะราม = ปานกลาง
โถมนาคุณ = สมนาคุณ

ทะหวัน = คำลงท้ายบท = เทอญ เถิด
ทั่งหลุม = การเอาไม้หรือวัตถุอื่นกระทุ้งลงไปในดินให้เป็นหลุม
ท้าวทั้ง 4 = ท้าวจตุโลกบาล
ทือแพง = รักชอบ
เทิก = แปลง
เทื่อ (ออกเสียง เตื้อ) = ครั้ง
เทอะ (ออกเสียง เต๊อะ) = คำลงท้ายประโยค = เถอะ เถิด
เทียนค่าคีง = เทียนที่มีความยาวเท่ากับความสูงของผู้เป็นเจ้าของ

น่วมไน่ = อ่อน ละลาย
นากลาด = ที่นาซึ่งอยู่ใกล้ตลาด
นาจังหัน = นาที่นำผลประโยชน์ที่ได้ไปซื้ออาหารถวายพระสงฆ์
นาดง = นาที่อยู่ใกล้ป่า

นาดอ = นาที่ปลูกข้าวนอกฤดู
น้ำนอง = น้ำท่วม
น้ำหยัด = ปิดทางน้ำไม่ให้ไหล

บ่เส้า = ไม่มัวหมอง
บุง = ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ เป็นเครื่องตวง
บุ่ง = ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ ทาด้วยรักและหาง หรือมูลวัวควาย

ปฏิคคหะ = รับทาน
ปลากั้ง = คล้ายปลาช่อน อาศัยอยู่ตามลำห้วย
ปักข์ = ฝ่าย ข้าง
ปัดปัว = ปฏิบัติ
ปูนปาน = ขนาด ปริมาณ
เปิก = ในที่นี้หมายถึง ดินเหนียว หรือดินที่ผสมมูลวัวควาย
เปียะ = เปียก
เปือก = โคลน

ผะผาย = ประปราย ประพรม
เผียก = แปลง แนวแปลง
แผก = แตกต่าง
แผวรอด = ถึง ถึงที่
ฝนฮำ = กรำฝน
พง = โคลนตม
พร้าวเครือ = มะพร้าว 1 ทะลาย
พ่อนา = หัวหน้าคนทำนาของแต่ละครอบครัว

พ้อย = กลับ แต่ ไฉน แปรผัน
พ่ำเพ็ง = บำเพ็ญ
พี่ชาย = พี่เขย
พู้น = โน้น
เพิงใจ = พอใจ
แพ้ = ชนะ

ฟั่ง = รีบ
เฟือง = ฟางข้าว

มอก = ขนาด
มะหิงสา = ควาย
มิลักขุ = คนที่อยู่บนดอย คนที่อยู่ในป่า
มุทู = กรุณา เมตตา
เม็ดมอน = เมล็ดใน
เมาะข้าว = การนำต้นข้าวที่เกี่ยวแล้วไปกองรวมกันเป็นฟ่อนๆ
ไม้น้ำนอง = ไม้ที่ไหลไปกับกระแสน้ำเวลาเกิดน้ำท่วม

ยัวริยาด = บริสุทธิ์ อาการสำรวม เดิน ยุรยาตร
ยิ่ม = อาการที่เอานิ้วชี้ และนิ้วหัวแม่มือ หรือเอานิ้วกลางอีกนิ้วหนึ่งก็ได้ หยิบเอาของที่ มีขนาดเล็ก เช่น ข้าวเปลือก ข้าวสาร เมล็ดพืช เป็นต้น
ยุท่าง = สะดวก
เยียะนากินค่าหัว = เจ้าของนากำหนดเอาข้าวเป็นประจำปี เป็นค่าเช่านา
เยียะนาผ่าเกิ่ง = รับจ้างทำนา โดยแบ่งข้าวกับเจ้าของนาคนละครึ่ง

ร่ำเพิง = รำพึง
รีตรอย = รีตลอง
รูปแหลว = รูปเหยี่ยว
ไร่เมือง = คือบริเวณที่กั้นน้ำในนาเป็นแปลงๆตามขนาดที่เจ้าของนากำหนด ไร่เมือง กว้างประมาณ 100 ตารางเมตร

ลวดเบี้ย = เชือกที่ร้อยด้วยหอยเบี้ย
ลวดหมาก = เชือกที่ร้อยด้วยลูกหมากผ่าเป็นคำๆ
ล้องเหมือง = ขุดลอกลำเหมือง
ละมั่ง = กวางชนิดหนึ่ง
ลาชา = ข้าวตอก
ลานคำ = เครื่องทองประดับหู เรียกว่า "ลานหู"
ล่าม = ผู้ป่าวประกาศ
ลีบ = ฝ่อ
ลู่ = แย่ง
ไล่เหล่า = ไล่ยิงสัตว์ในป่าโปร่ง

วันเค้า = วันมงคล
วันเปล้า = วันไทย ใช้กันในสมัยโบราณ

สนำ = จดจำ
สรวย = กรวย
สวะสวาด = อานุภาพ สะอาด
สวาดธิยาย = เสกคาถา ร่ายมนตร์
สักขอ สากสี = พยานรู้เห็น

สังพิพัก = พิทักษ์รักษา
สะตวง = ทำด้วยกาบต้นกล้วย เป็นรูป 4 เหลี่ยม หรือ 3 เหลี่ยม
สะหมังเคิ้ม = คนที่มีอายุอยู่ในวัยกลางคน
สะหลงขงขวาย = อุตสาหะ แสวงหา กระตือรือร้น
สะหลั้ง = ไม่แน่ใจ สะดุ้ง
สังกา = สงสัย
สับสูน = สับสน ปนเป
สาดกะลา = เสื่อสานด้วยตอกไม้ไผ่ มีขนาดใหญ่
สุคันธาทกะ = น้ำหอม
เสี้ยง = หมดไป สิ้นไป เสียไป
เสวียน = ที่เก็บข้าวเปลือก สานด้วยไม้ไผ่
เสื้อนา = ผีรักษานา

หลก = ถอน
หลอ = เหลือ
หม่าข้าว = แช่ข้าว
หมิน = สลัก
หย้อง = ประดับ แต่งตัว
หลองข้าว = ยุ้งข้าว
หลัว = ฟืน
หลายถ้าน = หลายชั้น
หลุก = เครื่องวิดน้ำพลังน้ำ
หว่ายหน้า = หันหน้า
หวิด = ขาด
หัวที = ครั้งแรก

ห้าง = เตรียม ติดตั้ง แต่งดา
หาบข้าวท้อ = ขนข้าวไปกองรวมกัน
เหล็กชี = เหล็กปลายแหลม สว่านขนาดเล็ก
เหล้าน้ำขาว = กระแช่ เหล้าที่หมักดองด้วยข้าวสุก
เหลียก = แหลก
เหิดค้าง = หยุดค้าง
แหล่ง = คอกที่วัวควายนอนในเวลากลางคืน
แหล่งหล้า = ขอบเขต
โห้ง = ที่ลุ่ม

อวดอู้ = พูดชม ยกย่อง
ออม = กระปุก
อาจารย์วัด = เป็นทั้งมัคนายก และหัวหน้าผู้ประกอบพิธี
อุ่มงัน = ฉลอง มหรสพ
เอื้องหมายนา = เอื้องชนิดหนึ่ง ใบหนาเป็นมัน ดอกสีเหลือง
เอาฆ้อนพ่าย = เอาฆ้อนตี
เอามื้อเอาวัน = ลงแขก ตอบแทนแรงงาน

NATIONAL LIBRARY

ชื่อหนังสือ "ลัวะเยียะไร่ ไทใส่นา" ตั้งตามคำพูดคล้องจองของคนในล้านนา ที่ใช้พูดกันมาแต่โบราณ จนถึงสมัยพระเจ้ากาวิละ (พ.ศ.2325-2359) ดังปรากฏว่าเมื่อพระองค์ไปรวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ ในยุคที่เรียกกันว่า "เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง" หลังจากปราบได้เมืองใดแล้ว พระองค์จะให้ป่าวประกาศให้ชาวเมืองที่หนีศึกสงคราม กลับเข้ามาอยู่บ้านอยู่เมืองทำหน้าที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินต่อไป ตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งไปตีเมืองเชียงขาง (ปัจจุบันอยู่ในเขต ประเทศพม่า) หลังจากได้ชัยชนะแล้วก็ป่าวประกาศว่า "ลัวะหื้อออกมาแปลงไร่ ไทหื้อออกมาแปลงนา"

สำหรับหนังสือเล่มนี้เนื้อเรื่องส่วนใหญ่กล่าวถึงการทำนาของคนไท หรือคนไทยยวนมากกว่าการทำไร่ของลัวะ เนื่องจากกรรมวิธีต่างๆ นั้นคล้ายกันมาก จะต่างก็ตรงพิธีกรรมบางอย่างที่เป็นความเชื่อของชนเผ่าเท่านั้น